

חיבוריו ההלכתיים של ר' אלעזר מוורמייזא

שמחה עמנואל*

ר' אלעזר מוורמייזא, ממנהיגיה הבולטים של "חסידות אשכנז" בסוף המאה ה-12 ובראשית המאה ה-13, איש רב פנים היה; הוא כתב חיבורים רבים בפרשנות המקרא, בפרשנות המדרש והתלמודים, בפרשנות סידור התפילה והפיוטים (ואף כתב בעצמו עשרות פיוטים), בהלכה, כמוסר ובתורת הסוד.¹ בתחום ההלכה ידוע בעיקר חיבורו "הרוקח", שנדפס כבר בראשית ימי הדפוס, לפני כחמש מאות שנה.² אך נוסף לספר זה כתב ר' אלעזר מוורמייזא כמה וכמה חיבורים בהלכה. מקצת מחיבורים אלו נזכרו אצל ראשונים ואחרונים, אך הם אבדו מאתנו;³ חיבור אחר מצוי בכתב יד, ולא נידון עד עתה כלל במחקר;

* פרק מורחב מתוך עבודת דוקטור בנושא "ספרי הלכה אבודים של בעלי התוספות", האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ג, בהדרכת פרופ' י' תא-שמע. העבודה נכתבה בסיוען של קרן הזכרון לתרבות יהודית, הוועדה לתכנון ולתקצוב של המועצה להשכלה גבוהה וקרן וולפסון של האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים; יבואו כולן על הברכה.

1 תולדות חייו של ר' אלעזר מוורמייזא ומפעלו הספרותי נדונו במחקרים רבים; המחקר המקיף האחרון הוא של אורבך, בעלי התוספות, עמ' 388-411 (ושם בהערה 1 ספרות נוספת). אנו לא נעסוק בביוגרפיה של ר' אלעזר, אלא אם כן היא נצרכת לדינונו (ראה להלן הערה 127, על שנת לידתו של ר' אלעזר; הערה 172, על זקניו של ר' אלעזר; הערה 100, על דודו של ר' אלעזר; הערה 168, על לימודיו אצל ר' יהודה החסיד, ושם בגוף המאמר על חותנו וגיסו של ר' אלעזר). על פירושו של ר' אלעזר למדרש ראה להלן הערה 32; על פירושו לתלמודים ראה להלן הערה 148. בפירושו של ר' אלעזר מוורמייזא למקרא לא נעסוק כאן כלל, אך נזכיר כי פירושו לספר יחזקאל מצוטט בהגהותיו של ר' חיים אולמא על ספר יוסף אומץ, כ"י אוקספורד 908, דף 179א. [על ר' חיים אולמא ועל ספרייתו ראה מה שכתב חותני, י' זימר, גחלתן של חכמים, ירושלים 1999, עמ' 228-237].

2 פאנו רס"ה, ולאחר מכן במהדורות נוספות (ראה גם להלן הערות 6, 181). הציטוטים שלהלן יהיו על פי הדפוס הראשון.

3 הראשונים מביאים דברים בהלכה שכתב ר' אלעזר, ועדיין איננו יודעים מאיזה חיבור הם;

ושני חיבורים נוספים בהלכה שכתב ר' אלעזר מוורמייזא נדפסו בצורה חלקית,⁴ וחלקים נכבדים מהם טמונים עדיין בכתבי יד. מטרתנו כאן היא לתאר את חיבוריו של ר' אלעזר בהלכה המצויים עדיין בכתבי יד, ולפיכך יתמקד הדיון בשלושה חיבורים: מעשה רוקח, שערים בהלכות שחיטה וטרפות ודרשה לפסח.⁵

א. מעשה רוקח

1. הספר הנדפס

ספר מעשה רוקח מצוי בידינו בדפוס, אך הנדפס הוא רק חלק קטן מהחיבור. המהדיר, ר' אפרים זלמן מרגליות, כתב בהקדמתו לספר⁶ כי כתב היד שהיה לפניו

ראה למשל הסיפור המפורסם שבאור זרוע, ח"ב, סי' רעה (ובמקבילות): "אמר אבא מרי רבי יהודה ברי קלונימוס... שאירע במגנצא מילה ברה ושאלו לקדושים אשר בארץ... ואני הקטן מצאתי סמך לדבריהם..."

חיבור של ר' אלעזר בהלכות תפילין מצוי היה בידי הראשונים. החיבור נזכר לראשונה אצל ר' אברהם מזונשהיים בחיבורו "תקון תפילין" (קובץ ספרי סת"ם, מהדורת מ"מ משייזבה, ירושלים תש"ל, עמ' קפת, צג), ולאחר מכן הזכירוהו פעמים רבות ר' שמשון ב"ר אליעזר בספרו "ברוך שאמר", ר' יוס טוב ליפמן מילהויזן וחכמים נוספים (שם, ראה במפתח, עמ' 34–35 [ויש להוסיף: עמ' עא, רמז]). שמו של החיבור הוא כנראה "תיקון תפילין"; רוב הציטוטים הם על שם הרוקח, בסתם, והשם "תיקון תפילין" בא רק פעם אחת (עמ' קטש–קל). כדי להבדילו מ"סוד התפילה" של ר' אלעזר, המובא שם בסמוך.

חיבור נוסף של ר' אלעזר מצוי בידינו של יעקב רייפמאן, והוא מביאו במאמרו "בקרת ספר שאילתות דרב אחאי גאון", בית תלמוד ג (תרמ"ג), עמ' 147: "כתוב ברמזי הרקח ע"ס [=על סדרן] א"ב אשר ת"י [=תחת ידן] כ"י ישן נושן וז"ל (אות הלמ"ד): למה אין מברכים על מצות כבוד אב ואם ועל הדור זקן? ויש לומר שאין מברכים כי אם על המצות שאנו מובדלים מן הגוים, אבל מצות כבוד אב ואם והדור גם האומות נוהגים בהן, לפיכך אין מברכים עליהן, עכ"ל" (רייפמאן הוסיף שם כי הוא האריך בעניין זה במקום אחר). כתיב היד שהיו בידי של רייפמאן אבדו כנראה; ראה B. Richler, *Guide to Hebrew Manuscripts Collections*, Jerusalem 1994, p. 159. על "נמוקי רוקח", "סימני רוקח" ו"סימלי רוקח" ראה להלן הערה 182.

4 שני החיבורים, מעשה רוקח ול"ו שערים, נדפסו רק במאה העשרים, ורבים מהחוקרים לא הכירו; ראה, למשל, להלן הערות 54, 113.

5 ספר הרוקח טעון מחקר לעצמו, ואין כאן מקומו (וראה לפי שעה להלן ליד ציון הערה 78 ואילך, ובסוף המאמר).

6 ההקדמה (משנת תקע"ו) היא דברי הסכמה להדפסת החיבור, שהיה אמור לצאת לאור כנספח לספר רוקח (ראה סוף ההקדמה). מהדורה זו של ספר רוקח לא יצאה לאור. [מהדורה אחרת של ספר הרוקח, שאף היא לא זכתה לצאת לאור, מעוטרת הייתה בהגהותיהם של ר' צבי הירש בלייוויס (שהתפרסם בעיקר בהגהותיו "כור לזהב" על חידושי הריטב"א) ור' חיים העליר. מהדורה זו נזכרת בהקדמתו של רצ"ה בלייוויס למהדורתו לשיטה מקובצת למסכת ביצה, פיעטרקוב תרס"ח, במהדורתו של ר"ח העליר

"חסורי מחסרא משני קצותיו, כפי הנראה היה מעט מהרבה שנאבדו ונתפזרו כמה הלכות... והיה זה הנשאר לפליטה". בידינו גם ציטוטים של הראשונים מן החיבור, שרבים מהם אינם נמצאים בספר הנדפס (ראה להלן), ואף הם מלמדים כי החיבור שלפנינו איננו שלם. הרב מרגליות מספר עוד בהקדמתו כי את כתב היד מסר לו בימי נעוריו בברודי זקן אחד, ורשום היה עליו כי הוא מאת "נכד רבינו יהודה החסיד"⁷. כתב היד נשרף בשנת תקנ"א, ובידי הרב מרגליות נותרה רק העתקה לא שלמה ממנו. העתקה זו נתגלגלה בין החכמים במשך שנים רבות, ור' שלמה קלוגר⁸ ומהרש"ם שבדרון⁹ העתיקו ממנה קטעים אחדים בחיבוריהם, עד שנדפסה לבסוף לאחר כמאה שנים (מעשה רוקח, מהדורת ח' הירשפרונג,

לספר המצוות לרמב"ם, ירושלים וניו יורק תש"ו, לארין סט, עמ' קטו הערה 4, ובהגהות "חסד לאברהם" על ספר חסידים, מהדורת ר' מרגליות (לכוב תרפ"ד, בסוף הספר; ירושלים תשי"ז, בגוף הספר), מאת בנו של הראשון, סי' קנה.]

7 בשם זה הביא הרב מרגליות את החיבור בספרו בית אפרים, לכוב תקס"ט, סי' לט ס"ק סא: "ובספר כ"י נכד ר"י החסיד מצאתי שכתב וז"ל מנהג בכל מקומותינו להתיר אונא באומא וכן נוהגין בשפירא וב[מ]גנצא ורב נתן גאון התירה הסרכא דריאה דרב[נ]ן ולקולא עכ"ל" (=מעשה רוקח, סי' רל). ייחוסו של החיבור לנכד ר' יהודה החסיד נבע מכך שבכתב היד הועתקה גם צוורת ר' יהודה החסיד, והיא פתחה כמילים "אלה המצות אשר צוה זקני", ראה בהקדמת הרב מרגליות. [זהותו של הכותב, שהיה מצאצאיו של ר' יהודה החסיד, איננה ידועה. לדברים נוספים שכתב אחד מצאצאיו של ר' יהודה החסיד ראה עמנואל, הפולמוס, הערה 111.]

8 ר' שלמה קלוגר בפירושו "חכמת שלמה" (נדפס בשולי השולחן ערוך), או"ח סי' תסו סעיף יב: "והנה כעת הגיע לידי כתב יד שהיה ביד הגאון מו"ה זלמן מרגליות זצ"ל והוא מועתק מספר [מעשה] רוקח ושם מחברו רבינו אלעזר וכו' ומונה שם משפחתו שהיה נכד בעל ספר חסידים והוא אחד מן הראשונים ומצאתי בו באות פ"ח בדיני פסח וז"ל מעשה שבשלו עוף אחד בשביעי של פסח ואכלו קצת מאותו עוף באותו יום שנתבשל וע"ש היה ולמחר בשבת שהיה אחרון של פסח מצאו חטה אחת באותו מקצת הנשאר לו ביום שביעי ושאלו אם להתיר או לאסור, יש שאסר מהא דחמץ בזמנו בין במינו בין שלא במינו אסור כרב, כך שמעתי בוורמייזא כיון שנתבשל יום שביעי של פסח שאסור וכו' עכ"ל". [ההשלמה בסוגריים מרובעים על פי המקור בכתב ידו של ר' שלמה קלוגר, כ"י ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 4³¹⁷, דף 42 (משנות תר"ט-תר"י"ב?) ועל פי הציטוט אצל ר' משה נחום ירושלימסקי, שו"ת מנחת משה, וורשא תרמ"ב, חלק אורח חיים, סי' טו (קונטרס חקת הפסח), דין נ. תודתי לרב שלמה לבנברן, העוסק בחקר כתביו של ר' שלמה קלוגר, שאיתר לבקשתי את המקורות הנוכרים.] והשווה מעשה רוקח, סי' פח.

9 רש"ם שבדרון, גילוי דעת על יו"ד הלכות טריפות, ברזוני תרע"ג, קונטרס אחרון, מהדורא בתרא, סעיף עב: "בכת"י מנכד ר"י החסיד בדין סירכא מאונא לאומא הביא... ובהגהות מבעל רא"פ [=ראש אפרים, מאת רא"ז מרגליות] כתב עה"ג שבחיבורו רא"פ האריך בזה... " (=מעשה רוקח, סי' רל. וראה לעיל הערה 7). מהרש"ם מביא עוד ארבעה ציטוטים ממעשה רוקח, וכולם בשם "כת"י מנכד ר"י החסיד": (א) שם, סעיף כב (=מעשה רוקח,

סאניק תער"ב).¹⁰ שמו של החיבור לא פורש בכתב היד, והרב מרגליות קבעו מדעתו ל"מעשה רוקח".¹¹ הוא אף שינה מסדר ההלכות שהיה בכתב היד, וקבעו מחדש בסדר שנראה לו.

כתב יד נוסף של החיבור מצוי היה בראשית המאה העשרים בירושלים, בידי של אספן הספרים יצחק באדהב,¹² ואינני יודע מה עלה בגורלו. באדהב קרא לחיבור בשם שנתן לו הרב מרגליות, "מעשה רוקח", ולכן אין ספק שטופס זה הועתק מתוך טופסו של הרב מרגליות, ואין לו חשיבות רבה.

2. כתבי יד

בחיפושי בכתבי יד אחר שרידים נוספים ממעשה רוקח מצאתי כי הלכות בדיקות הריאה שבסי' רכג–רל של הספר הועתקו בשתיקה, בלי לציין כי הם מחיבורו של ר' אלעזר מוורמייזא, בשני כתבי יד, האחד בהמבורג והשני בפריס.¹³ שריד נכבד הרבה יותר מספר מעשה רוקח מצאתי מובלע בתוך ספר "סיני" שבכ"י לונדון, בית הדין ובית המדרש¹⁴. כארבעים דפי פוליו בכתב היד (85–123ג), צפופים וגדושים, הם מספר מעשה רוקח, ולהם יוקדשו דברינו הבאים.

ספר סיני מכיל קטעים ארוכים מספרי ראשונים שליקט ר' אברהם, אחיו

אמצע סי' רמז); (ב) שו"ת מהרש"ם, חלק שני, פיעטקוב תרס"ה, בסופו, "הערות ותיקונים לחיבורי גי"ד", סי' לג ס"ק ב (=מעשה רוקח, סי' רמג ואמצע סי' רמז); (ג) שם, סי' מג (=שם, סי' רמ); (ד) שם, סי' מד ס"ק ב (=שם, סי' רמא).

10 המהדיר קיבל את כתב היד מחותנו, רד"צ זעהמאן (ראה עליו אצל מ' וונדר, מאורי גליציה, ב, ירושלים תשמ"ב, עמ' 971–973). טופס זה היה גלגולו השלישי של כתב היד המקורי, ואין לדעת אילו תיקונים ושיבושים הוסיף כל מעתיק; אחיו של רא"ז מרגליות העתיק מכתב היד המקורי, ממנו העתיק רא"ז מרגליות (ראה הקדמת רא"ז מרגליות) וממנו העתיק יהודה לנדא, תלמידו של רד"צ זעהמאן (ראה בהקדמתו של האחרון לספר).

11 חיבור נוסף של ר' אלעזר מוורמייזא שזכה אף הוא לשם זה הוא פירושו למגילת אסתר. ר' שלמה אלקבץ בספרו מנות הלוי ציטט פעמים רבות מפירושו זה, בדרך כלל בשם "שערי בינה", אך פעם אחת הוא כתב: "ובספר מעשה רוקח להה"ר אליעזר מגרמישא ז"ל כתוב ז"ל..." (אסתר ז, 6, הרצאת מנות אי"ש, ירושלים תשנ"ו, עמ' שכו. והשווה שערי בינה: פירוש מגילת אסתר לרבינו אלעזר מגרמיזא בעל הרוקח, מהדורת מ"ר ליהמן, ניו יורק תש"ם, שם [עמ' נב]). הרב י' קלירס העיר לי על חיבור אחר שאף הוא נקרא מעשה רוקח המוכא בספר הציוני, פרשת כי תשא (למברג תרמ"ב, דף מב ע"א: "ע"כ העלתי מיסוד מעשה רוקח") ופרשת נשא (דף ס ע"ב בהגהה: "עכ"ל מעשה רוקח").

12 י' באדהב, גנוזי ציון וירושלם, ב, ירושלים תר"ס, דף ב ע"ב, מס' 57: "ספר מעשה רקח [או קטרת רקח] מהר"ר אלעזר נכד ר"י החסיד בעל ס"ח".

13 המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה 126, דפים 43–44 (מן המאה ה-14 בערך); פריס, כ"יח H 42 A, דפים 39–41 (מן המאה ה-15 בערך, והוא משובש).

של מהר"ם מרוטנבורג, פעמים בלשונם ממש ופעמים בדילוגים והשמטות.¹⁴ כתב היד נעתק בסוף המאה ה-14, בשנת קנ"א, וכתביה גותית צפופה, ולעתים קשה להכיר בין האותיות השונות. המעתיק,¹⁵ שהיה כנראה עם הארץ, שיבש במקומות אין-ספור, ואף הרבה להשתמש בקיצורים שאינם מקובלים. גם החלוקה לפסקאות שנעשתה בידי הסופר מוטעית במקרים רבים; לעתים הוא ציין פסקה חדשה באמצע משפט, ולעתים אין כל רווח בין עניין לעניין. כתב היד הוגה בידי סופר אחר, והוא תיקן בגיליון ובין השיטין כמה מטעויותיו של המעתיק, אך תיקונו אינם אלא כטיפה מן היים.

כ"י סיני ידוע זה למעלה מ-260 שנה,¹⁶ ותיאור קצר שלו בא בקטלוג של ספריית בית הדין ובית המדרש בלונדון, ועוד קודם לכן בקטלוג של הספרייה

14 חלקו הראשון של הספר מוקדש לכתיבה של בעלי התוספות, והוא כולל את קיצור ספר התרומה (דפים 310–341; על זהותו של המחבר ראה A. Neubauer, "Documents inédits: RVIII", REJ 12 [1886], p. 92; וראה במאמרי "ואיש על מקומו מבואר שמר": לתולדותיו של ר' ברוך בר יצחק", תרכ"ץ סט [בדפוס], הערה 7) וקטעים מסמ"ג (דפים 341–785) ומספר מעשה רוקח. חלקו השני של הספר מוקדש לתורתו של מהר"ם, אחיו הגדול של המלקט, ובאו בו הלכות שחיטה (דף 123 ג–ד) והלכות שמחות (דפים 1123–144ב) שלו, וכן קובץ גדול של תשובותיו (דפים 144ב–232ב; ראה ש' עמנואל, קצבי תשובות מהר"ם מרוטנבורג, עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ז, עמ' 117–129).

15 הסופר החתום בקולופון (דף 232ב): "אני הסופר אשר ברכי דוד צ"ל כתבתי זה הספר להחבר ר' אביגדור ב"ר אליעזר צ"ל וסיימתי אותו ביום ו' קנ"א לפרט ה' באב..." העתיק רק את ארבעים הדפים האחרונים של כתב היד (198–235ב). את רובו של כתב היד (דפים 37–198ב), ובו גם החטיבה מספר מעשה רוקח, העתיק סופר אחר, ששמו כנראה יוסף בן שמחה. תחילתו של כתב היד (דפים 1א–37ב) נעתקה בידי סופר שלישי, ושמו חסדא. לתיאור מפורט של כתב היד ראה עתה בקטלוג של המכירה הפומבית של ספריית בית הדין בלונדון, מטעם חברת כריסטי'ס: *Important Hebrew Manuscripts and Printed Books from The Library of the London Bet Din, Auction: Wednesday, 23 June 1999, New York 1999*, pp. 12–15.

16 J.C. Wolf, *Bibliotheca Hebraea*, IV, Hamburg 1733, pp. 756–757. וולף ראה את כתב היד אצל יהואג גיאורג אביכט, פרופסור ללשון העברית באוניברסיטת ויטנברג. כמה עשרות שנים לאחר מכן, בשנת תקל"ו (1776), היה כתב היד ברשותו של נחמן אמשטרדם נר"ו במהרצ"ה ז"ל, מיושבי ק"ק גלוגא", ששהה באותה שעה בברלין. נעל פי כרוז שלו, המצורף היום לסוף כתב היד, וצילומו מצוי בקטלוג של המכירה הפומבית, עמ' 10. בכרוז כותב נחמן שהוא קנה את כתב היד "בכסף מלא", וכדעתו להדפיס את תשובות מהר"ם שבו. עוד באות בכרוז זה הסכמותיהם של שלושה רבנים להדפסת כתב היד. שלוש ההסכמות הן מחדש אדר תקל"ו, ותחתום עליהן ר' צבי הירש אב"ד ברלין, ר' שאול בנו, אב"ד פרנקפורט דאודר, ור' אהרן הלוי הורביץ אב"ד דק"ק שקוד. התכנית להדפיס את כתב היד לא יצאה משום מה אל הפועל. נחמן זה הוציא לאור את שו"ת מים עמוקים, ברלין תקל"ח (עיין שם בהקדמתו) ושם בסוף הספר, דף קד ע"ב, רשום

העירונית בלייפציג.¹⁷ למרות זאת לא זוהתה עד היום החטיבה הגדולה בכתב היד המועתקת מספר מעשה רוקח. חטיבה זו נעלמה מעיני החוקרים עקב אחת מטעויותיו של הסופר, שכתב בראש החטיבה "כאן מתחילי" קצת מסימני אבי העזרי",¹⁸ ואיש לא שם לב לטעותו.

מקצת מספר מעשה רוקח שבכתב היד מקביל למה שכבר נדפס מן הספר, ורובו חדש. בכתב היד באו הלכות פסח, חול המועד, נטילת ידיים, נידה, יין נסך ועבודה זרה, איסור והיתר, ציצית, שבת וטרפות. נדון תחילה בהלכות הבאות גם בספר הנדפס, ומשם נעבור לחדש.¹⁹

הלכות פסח ונידה

הלכות פסח הן הראשונות בחטיבה ממעשה רוקח שבכתב היד (דפים 785–788), והן מקבילות, במעט השמטות ובהרבה הוספות, לספר הנדפס (סי' ד–פז).²⁰ המעתיק לא סיים להעתיק את הלכות פסח, והוא הפסיק באמצע סימן וכתב "קיצרתי".²¹ הלכות נידה וטבילה שבכתב היד (דפים 790–794) מקבילות אף הן, בהשמטות ובהוספות מסוימות, לספר הנדפס, סי' קעא–רא.

שמו המלא: נחמן בן צבי הירש ז"ל מאמשטרדם. לאחר מכן הגיע כתב היד לידיו של דניאל איציג, מגבירי ברלין במאה ה-18, וחותרו טבוע בראש כתב היד. מספרייתו של איציג עבר כתב היד, כמו כתיבי יד רבים אחרים, לידיו של ר' שלמה הירשל (אחיו הצעיר של ר' שאול ברלין), ולאחר מותו של האחרון בשנת 1842 נמכרו ספריו לספריית בית הדין ובית המדרש בלונדון [על מכירת ספריו של ר' שלמה הירשל לספריית בית הדין ראה נויבאוואר (בהערה הבאה), בהקדמה. חותרו של איציג מוטבע על עשרות כתיבי יד שבספריית בית הדין].

A. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Jews' College London*, 17 Oxford 1886, pp. 5–7; F. Delitzsch, in *Catalogus Librorum Manuscriptorum qui in Bibliotheca Senatoria Civitatis Lipsiensis Asservantur*, ed. A.G.R. Naumann, Grimae 1838, p. 277.

בלייפציג; הוא הוצע לה לקנייה, אך היא סירבה לקנותו.
18 דף 785 בגיליון. הסופר חזר על טעותו בדף 1111 בגיליון, "הלכות שבת מסימני אבי העזרי" (ראה להלן הערה 68), וכן במקומות המקבילים במפתח שבראש כתב היד, דף 4 א סי' תעא ודף 5 ב סי' תתיד, תתיה.

19 ההלכות הקצרות שאין בהן חידוש רב לא יתוארו כאן: הלכות חול המועד (דפים 788–89, סי' תקלב–תקעא; הלכות אלו שונות מהנדפס במעשה רוקח, סי' קיד–קלט); נטילת ידיים (דפים 389–90, א, סי' תקעב — אמצע סי' תקמה!); ציצית (דפים 108–109 ד109 [וראה להלן הערה 32]).

20 "סדר ליל פסח" שבספר הנדפס (סי' מט–עא) חסר כמעט כולו בכתב היד, חוץ מחלקים מסי' מט (דף 88 בכתב היד), עא, סו (דף 88 א–ב).
21 דף 788 (=אמצע סי' פז בנדפס).

הסדר הפנימי בשתי היחידות הנזכרות שבכתב היד שונה מזה שבספר הנדפס, ויש בכתב היד אף קטעים חדשים לחלוטין, החסרים בנדפס. להלן מספר דוגמאות מהלכות פסח, מתוך מבחר הקטעים החדשים הבאים בכתב היד:

ליל ארבע עשר בודקין את החמץ לאור הנר של שעוה... וכשתחיל לבדוק אומ' ברוך אתה ה' אלהי' מלך הע' אשר קדשנו במצותיו וציונו על ביעור חמץ, פי' לבער מן הבית שלא יעבור עליו ככל יראה ובכל ימצא. בספר סתרים²² מנהג בשתי ישיבות שהבודק צריך לברך שתי ברכו' על ביעור חמץ ושהחיינו (דף 86ד).

פעם אחת היה פסח ביום ראשון וציוה הר"ר יב"ק להביא מים בליל ששי להניחו במקום קור (דף 87ד).²³

מעשה הי' באחד שתיקן מלייאטא ולא הפריש חלה ושאל להר"ר יב"ק ואומ' שיקח מעט מן המלייאטא בין קודם אכילה בין לאחר אכילה, דקיימא לן בפ"ק ביום טוב²⁴ עיסת חלה בחוצה לארץ אוכל והולך ואחר כך מפריש (שם).

* * *

הלשון שבכתב היד שונה במידה זו או אחרת מהנדפס; לעתים הלשון בכתב היד מתוקנת יותר וקרובה יותר לנוסח המקורי, אך לעתים גם להפך. לציון מיוחד ראוייה התופעה שלקמן: לשונו של ר' אלעזר מוורמייזא, המדבר בחיבורו בגוף ראשון על מעשים שאירעו לפני ולפני אביו, שונתה בכתב היד בדרך כלל, אך לא תמיד, לגוף שלישי. דוגמה אופיינית לכך מופיעה מיד בתחילת הלכות פסח. בספר הנדפס (סי' ה) כותב המחבר: "ראיתי אני הקנטן אליעזר שר' אברהם

22 הכוונה בוודאי למגילת סתרים של רב נסים גאון. דברים דומים נמסרו בשם ר' שמואל בן חפני גאון בשעריו. ראה יחוסי תנאים ואמוראים, ערך רב יבא סבא (ערכי תנאים ואמוראים, מהדורת מ"י בלוי. ניו יורק תשנ"ד, עמ' תקד); הגהות מיימוניות, הלכות ברכות, פי"א ס"ק ב; שם, הלכות חמץ ומצה, פ"ג ס"ק ז; אמרכל הלכות פסח, עמ' קנה; האסופות (דזובאס), עמ' קסה סי' קעח; האסופות (כ"י לונדון), סי' שכד (נדפס בידי M. הרבין, מהדורת ש"א שטרן, בני ברק תשמ"ה, עמ' ג). הדברים אינם נמצאים לפנינו בשערי ברכות שלו; ראה אוצר הגאונים, ברכות, הפירושים, עמ' 65.

23 הדיון כאן נובע מהמנהג האשכנזי לאפות את המצות — כשליל הסדר חל במוצאי שבת — בלילה ראשון של יום טוב. ראה מעשה רוקח, סי' לז, לט-מ; י"מ תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב, עמ' 237-248; "זימר, עולם כמנהגו נוהג, ירושלים תשנ"ו, עמ' 281-286. וראה גם להלן הערה 26.

24 ביצה ט ע"א.

בן ר"ש דודי שהי' מגעיל לקהל... וכן הנהיג אבא מארי במגנצא וכן עיקר";²⁵ ואילו בכתב היד (דף 785): "ראיתי הקטן שרבי' אברהם בן רבינו שמואל דודי כשהיה מגעיל לקהל... וכן הנהיג מורי הר"ר יב"ק (במגנצא שמרתיחין היורו' ואחר כך בתוך רתיח' בכל' מכניסין בהם אודים בווערים להכשיר שפתו וכן עיקר". בדוגמה זו כתב היד פותח בגוף ראשון "ראיתי [אני] הקטן", ואף מזכיר את "רבי אברהם בן רבינו שמואל דודי", אך הוא מסיים בגוף שלישי, "מורי הר"ר יב"ק", במקום "אבא מארי".

עוד נשוב להלן ונעיר על הלשון המעובדת שבכ"י סיני, אך נעמוד כבר כאן על משמעותו של שינוי הלשון המסוים הזה, "מורי הר"ר יב"ק" במקום "אבא מארי". כידוע, ר' אלעזר מוורמייזא למד אצל שני חכמים בעלי שם כמעט זהה: אביו, ר' יהודה בר קלונימוס בר משה ממגנצא, ורבו, ר' יהודה בר קלונימוס בר מאיר משפירא. שינוי הלשון שנעשה בכ"י סיני מקשה מאוד להבחין בין שני החכמים, ואין לדעת האם מורי ריב"ק הנזכר הרבה בכתב היד הוא מלשונו המקורית של המחבר, וכוונתו לריב"ק בר מאיר, או שמא לשונו של המחבר שונתה, וכוונתו לאביו, ריב"ק בר משה. כך למשל בשתי הדוגמאות שהבאנו לעיל, ובהן פסקים של הר"ר יב"ק: הפסק הראשון מובא על ידי ר' אלעזר במקום אחר על שם אביו,²⁶ ולמדנו אפוא שכוונתו כאן לר' יהודה בר קלונימוס בר משה, ואילו בפסק השני עדיין איננו יודעים למי כוונתו.

פסקי עבודה זרה

ההלכות הסמוכות בכתב היד עשויות על פי סדר מסכת עבודה זרה, והן עוסקות בעיקר בדיני יין נסך ועבודה זרה. ההלכות פותחות בדיני יין נסך שבאמצע

25 לשון דומה באה גם בציטוט שבאמרכל (חמשה קונטרסים, מהדורת נ"נ קורונל, וינה תרכ"ד, דף כו ע"א): "כתב הרוקח... ראיתי אני אליעזר הקטן שרבי' אברהם בן ר' שמואל דודי בשפירא כשהיה מגעיל לקהל... וכן הורה ריב"א ואבא מרי הריב"ק במינצא כל ימיו". וכן הוא בפסקי הלכה של ר' חיים אור זרוע (דרשות מהר"ח), מהדורת י"ש לנגה, ירושלים תשל"ג, עמ' 85-86: "כתב רוקח... ראיתי אני אליעזר הקטן שר' אברהם בן רבינו שמואל בן דודי משפירא כשהיה מגעיל... וכן הורה רבי' יב"א (ואמ') [וא"מ] הריב"ק במגנצא כל ימיו". והשווה גם אור זרוע, עבודה זרה, סי' רצט: "וכתב מו' רבינו הרב ר' אלעזר מוורמשא זצ"ל שרבי' אברהם זצ"ל היה מגעיל לקהל... וכן הנהיג אביו של מו' הרב ר' אלעזר במגנצא". ר' מנחם בר יעקב, שאף הוא היה דודו של ר' אלעזר (ראה להלן הערה 100), נהג גם הוא בדרך דומה; ראה האסופות (כ"י לונדון), דף 36א: "יש שלוקחין אחד מן הלפידים ודוחפין בתוך היורה ורתחת ויוצאין המים על שפת היורה והיא טהורה, כך עשה רבי' מנחם בר' יעקב ז"ל".

26 דרשה לפסח (ראה עליה להלן), דף 193א: "פעם אחת בא פסח יום א' והורה אבא מרי הרב ר' יב"ק להביא מן הנהר ליל ו'".

פרק השני של המסכת וממשיכות לפי סדר המסכת,²⁷ עד שלקראת סוף המסכת חדל הסופר ממלאכתו וכתב באמצע משפט "לא מצאתי יותר להעתיק".²⁸ הלכות אלו שבספר מעשה רוקח, שרובו מבוסס על מעשים שאירעו בפועל לפני המחבר ולפני אביו ורבותיו, יש בהן עניין רב. נכללות בהן ידיעות היסטוריות מרובות הן לחקר תולדות ההלכה והן לחקר מצבם הכלכלי של קהילות שו"ם והיחסים שבין יהודים וגויים במאה ה-12 ובראשית המאה ה-13,²⁹ ונביא להלן מקצת מן העושר החבוי בהלכות אלו. שמו של ר' אלעזר נזכר פעמיים בהלכות אלו:

מעשה היה שהיו גוים במרתף של יהודי ושתו בו... ואסר הר"ר יהודי (והר"ר) [ב"ר] קלונימוס היין והחבית... אבל הר"ר אלעזר בן הר"ר יהודי הקטן אמ'... וכן נר' להר"ר יהודה בר' קלונימוס וכן התיר מורי הר' אליעזר ממץ זצ"ל (דף 97ד, סי' תריז).³⁰

27 דפים 794-100א סי' תקפו-תרנד, והמשכם הישיר בדף 90א-ד אמצע סי' תקמה - תקנא (הפסקה האחרונה בדף 100א נכפלה בראש הקטע שבדף 90א). נראה שבטופס שעמד לפני המעתיק נשתרבך דף אחד שלא במקומו, ועל כן נחלקו ההלכות לשתיים. בכתב היד יש ציונים מפורשים לפרקי המסכת: "הדרן עלך אין מעמידין" (דף 195ד), "הדרן עלך כל הצלמים" (שם), "הדרן עלך ר' ישמעאל" (דף 198ג). מבנה החיבור דומה לזה שבספר התרומה, המסודר בחלקו על פי פרקי המסכתות, אף שהוא ספר פסק ולא פירוש לתלמוד.

28 דף 790, ונוספו כאן שלוש מילים שאינני בטוח בקריאתן.

29 ראה למשל עדותו של הכותב, כמסיח לפי תומו, כי העבדים שהיו ברשות היהודים שבסביבתו היו נימולים: "כולי עלמ' דבני השפחו' גדולי' אע"פ שנימול עושה יין נסך. ויש בני אדם שאין מקפידין אפי' דעבדי' גדולי' שנימולו אם נגעו ביינם. ואינו נר' לרבי יצח' בר' מרדכי. ובכני השפחות קטנים מספקא ליה, הואיל ואין שם ע"ז בפיהם ונימולו, שמה לא גזרו חכמים על יינם, או שמה אינמי הואיל ואמר' אינו גר עד שימול ויטבול, ולא מהניא מילה בלא טבילה, להכי יש לאסור, וקולא וחומרא מספיקא אולינן לחומרא" (דף 196, סי' תריא. [דברים דומים מצויים בפיו של רבנו תם, בתשובתו שבספר התרומה, סוף סי' קסט (=אור זרוע, עבודה זרה, סי' רכ): "ועתה יש סמך לבני אשכנז שעבדים שקונין מן העכו"ם מיד שמלו וטבלו לשם עבדות נוגעים בינן בלא שהייתם י"ב חדש". וראה גם מכתבו של האפיפיור בשנת 1233, המתלונן על שהיהודים בגרמניה כופים את עבדיהם למול (York 1966², pp. 198-199). וראה עתה מ' טוך, "יהודי אירופה בימי הביניים המוקדמים: סוחרי עבדים?", ציון סד (תשנ"ט), עמ' 55-57. המקורות שהבאנו מלמדים שיהודי אשכנז החזיקו בעבדים אף לאחר הזמן שטוך נוקב - ראשית המאה ה-12, לפחות עד סוף השליש הראשון של המאה ה-13.]

30 המעשה כולו מובא במרדכי הגדול (ראה עליו להלן, ליד ציון הערה 97), ונדפס משם בתשובות בעלי התוספות, מהדורת א"י איגוס, ניו יורק תשי"ד, סי' לו.

מעשה שהיה בכוס אחד יין ובאתה גויה ונגעה בכוס, ונראה למורי הר"ר אליעזר הקטן דמותו, דיין במים בנותן טעם,³¹ ואפי' יין נסך גמור אם אין בו טעם יין הוא (הותר) [מותר], כל שכן יין שלנו המעורב במים שהוא מותר (דף 99א, סי' תרלו).

ר' אלעזר נזכר בשתי הפסקאות בגוף שלישי, והכותב הוא, לכאורה, תלמידו.³² אך התואר הקטן המלווה את שמו של ר' אלעזר לא יכול היה להיכתב בידי תלמיד, החייב בכבוד רבו,³³ והוא בוודאי מלשונו של ר' אלעזר עצמו. מסתבר כי הלשון המקורית בפסקה הראשונה הייתה "אבל אני הקטן אומר", ובפסקה השנייה "ונראה לי הקטן", בסגנון המקובל מאוד על ר' אלעזר. תלמיד שעיבד את לשונו של המחבר הוסיף את שמו של ר' אלעזר, ואף השמיט את התואר אבא מארי שנכתב על ר' יהודה בר קלונימוס. אך התלמיד לא היה עקבי במלאכתו, והוא שמר על מקצת לשונו של המחבר — "הקטן", "מורי הר' אליעזר ממץ זצ"ל" — בדיוק כדרך שראינו לעיל בהלכות פסח ונידה.

* * *

31 עבודה זרה עג ע"א.

32 כעין זה גם פעמיים להלן בהלכות ציצית, דף 109ב: "קיבל מורי הר"ר אליעזר [מ]אביו שקיבל מרבנא שמוא' אביו בן רבנא קלונימוס הזקן עשיית ציצית בשם ר"ת..."; שם: "סדין של פשתן להטיל בתוכה חוטי פשתן חלוקי' גאוני עולם, יש מחייבין ויש פוטרין, ונרא' למורי ר' אלעזר דיכול להטיל...". במשפט הראשון נשמטו כנראה כמה מילים מחמת הדומות, ויש להשלים: "קיבל מורי הר"ר אליעזר [מ]אביו שקיבל [מרבנא אברהם שקיבל] מרבנא שמוא' אביו בן רבנא קלונימוס הזקן". [שלשלת זו של מסירה — ר' אלעזר מוורמייזא שקיבל מאביו שקיבל מר' אברהם בר שמואל או מר' יהודה החסיד אחיו, שקיבלו מאביהם ר' שמואל החסיד — מצויה גם בסוף פירושו של ר' אלעזר למדרש איכה רבתי, כ"י אוקספורד 2644, דף 42ב: "סליק פירוש איכה רבתי מיסודו של רבנא אליעזר מוורמא שקבל מאביו מה"ר יודא והוא קיבל מרבנא אברהם והוא קבל מרבנא שמואל החסיד..."; וכן באור זרוע, ח"ב, סי' רעה: "אמר אבא מרי רבי יהודה בר' קלונימוס בשם מרנא ורבנא ר' יהודה החסיד בשם ר' שמואל החסיד שאמר בשם רבי' קלונימוס הזקן..."] (על פירושו של ר' אלעזר למדרש איכה עדיין לא נכתב כמעט דבר, והוא מחכה לגואלו; וראה: פירוש קדום למדרש ויקרא רבה, מהדורת מ"ב לרנן, ירושלים תשנ"ה, מבוא, עמ' 55). העדות המובאת כאן, על קשריו של ר' שמואל החסיד עם רבנו תם, מצטרפת לרמזים נוספים שהיו כבר בידינו לעניין זה; ראה, N. Brüll, "Beiträge zur jüdischen Sagen- und Spruchkunde im Mittelalter", *JJGL* 9 (1889), p. 26; א' עפשטיין, "ר' שמואל החסיד ב"ר קלונימוס הזקן", כתבי ר' אברהם עפשטיין, א, ירושלים תש"י, עמ' רנד—רנה].

33 אך בספר האסופות (כ"י לנדון), דף 69: "הלכות יום טוב ממורי הר' אלעזר הקטן", ולא חש התלמיד לכבוד רבו.

בפסקיו לעבודה זרה (כמו גם במרכיב חיבוריו), כמעט לא הביא ר' אלעזר מתורתם של חכמי צרפת במחצית השנייה של המאה ה-12. הוא מעתיק בקביעות קטעים מפירושו של רשב"ם לעבודה זרה³⁴ ומצטט גם את ספר הישר של רבנו תם, אך מתעלם כמעט לחלוטין מתורתם של בני הדור שלאחריהם, ובפרט מתורתו של ר"י הזקן.³⁵ לעומת זה נזכרים בפסקי עבודה זרה רבים מחכמי אשכנז, וכולט ביניהם במיוחד דודו של המחבר, ר' אברהם בר שמואל משפירא. מובאים כאן מנהגיו והוראותיו של ר' אברהם — וכן של אביו, ר' שמואל החסיד³⁶ — ונזכר אף ספר פסקיו של ר' אברהם, ספר שעד כה לא ידענו כלל על קיומו:³⁷

ומצאתי בפסקי הר"ר אברהם בן רבי שמואל דפת של גוים אסורה משום בישולי גוים ומשום חתנות, ובשדה לא שייך למימר משום חתנות אלא בעיר. ואע"ג דבישולי גוים אסור משום חתנו, מיהו לקירוב דעתא הוא ובין בעיר ובין בשדה חיישי'. והאי דלא אסרו משום בישולי³⁸ גוים ש"מ נותן טעם לפגם מותר (דף 95ג, סי' תקצה).

דברים דומים הביא ר' אלעזר בשמו של ר' אברהם בר שמואל לגבי שכר של גוים, וכל דבריו מועתקים מילה במילה מפירושו של רשב"ם:³⁹

שכר של גוים רמי בר חמא אמ' משו' חתנו,⁴⁰ ואינו אסור משום בישולי גוי', דהא תמרים נאכלי' כמו שהן חיין. ושכר שעורים יש בו משום בישולי גוים וכל בישולי גוים אסור משום חתנו', הילכך תרוויהו אסירי משום

34 פירושו של רשב"ם מצוטט כאן עשרות פעמים בשם "ר' שמואל מצרפת", ועוד פעמים רבות הועתק באנונימיות, כפי שניתן להיווכח מתוך ציטוטיהם של ראשונים אחרים מפירוש זה. על השרידים הרבים שהגיעונו מפירוש רשב"ם למסכת עבודה זרה, ובכללם קטע נכבד בכתב יד שטרם נדפס, ראה א' עפשטיין, "פירוש רשב"ם למסכת עבודה זרה מדף ס' עד ס"ד", אוצר טוב, תרמ"ז, עמ' 1-7; אורבך, בעלי התוספות, עמ' 54-55; H. Soloveitchik, "Can Halakic Texts Talk History?", *AJS Review* 3 (1978), p. 167 n. 34

35 ראה גם דבריו של ח' סלוביצ'יק על ספר הרוקח, שאיננו מכיר את תורתם של בעלי התוספות (H. Soloveitchik, "Three Themes in the Sefer Hasidim", *AJS Review* 1) [1976], pp. 348-349). וראה מה שכתב בעניין זה י' זוסמן, "מפעלו המדעי של פרופסור אפרים אלימלך אורבך", מוסף מדעי היהדות 1 (תשנ"ג), עמ' 39 הערה 63 ועמ' 48-54, ובמאמרי 'ראיש על מקומו מבואר שמו' (לעיל הערה 14), סעיף ד.

36 דף 194 ס' תקפו (=אמכל הלכות יין נסך, עמ' 16).

37 על פסקיו של ר' אברהם בר שמואל ראה גם עמנואל, ספרים אבודים, עמ' 163-164, ושם בהערה 7.

38 צ"ל גיעולי, וכן הוא בקטע המובא בסמוך.

39 מובא באור זרוע, עבודה זרה, סי' קסב.

40 עבודה זרה לא ע"ב.

חתנות. אבל משום גיעולי גוים ליכא, דנותן טעם לפגם הוא, ואי משום קדירה בת יומא, לא חיישי, דיוורה שלה' מיוחד לשכר, כך פי' הר"ר אברה' בן רבנא שמואל החסיד (דף 95א-ב, סי' תקצ).⁴¹

במקום אחר הביא ר' אלעזר קטע נוסף מחיבורו של ר' אברהם בר שמואל, ולצדו דברי מי שחלק עליו:

וקיימא לן תקרובת ע"ז דאינה כעין פנים בטילה כדאמ' גבי בי ינאי מלכא חרב אתי גוי' אקימו ביה מרקוליס.⁴² ומכאן מתיר לתת מכס לגשר במקום שמעמידי' צלם על הגשר. ויזהר שלא יטיל מכס בתיבה כאשר רגילים הגוים, רק יתן ליד הגוי, כך פסק ר' אש"ל נ"ע. ולר' לא נהירא, הואיל ולצורך ע"ז גובין, בין ליד הגוי בין לתיבה אסור לתת, אבל במקום ש'ולקחי' המכס לעצמן מותר לתת אע"פ שהצלם עומד על הדרכים, ולא יתן לפני הצלם אלא ליד הגוי... (דף 96א-ב, סי' תרב).

ר' הנזכר כאן מופיע עוד הרבה בפסקי עבודה זרה, ובדרך כלל מובאים מעשים שאירעו לפניו. להלן מקצת מפסקיו של אותו רב:⁴³

ואותן חביות שבקולוניא ששולחי' בהם יין לאינגלטירא⁴⁴ והמגרפות, אשר שמם מיפרש סמוכין יחד זה לזה ואין יכולין לנעוץ סכין ביניהם,

41 מיד לאחר מכן בכתב היד: "אבל ר' אומ' אפי' שכר שעורים אין בו משום בישולי גוים..."; וראה להלן הערה 43.

42 עבודה זרה נ ע"א.

43 לעתים מופיע ר' בציטוטים מתוך כתביהם של מחברים אחרים; ראה, למשל, דף 95 ב סי' תקץ (לעיל הערה 41), הלקוח מספר הישר, חלק החידושים, מהדורת ש"ש שלזינגר, ירושלים תשל"ד.² סי' תשכו. גם ר' הנזכר בספר הרוקח לקוח בדרך כלל מכתביהם של מחברים אחרים, לרוב מדבי רש"י (ושלא כדבריו של אורבך, בעלי התוספות, עמ' 396, שהרב הוא ר' אלעזר והכותב הוא תלמידו); השווה רוקח, סוף סי' רכו = תשובות רש"י, מהדורת י"ש אלפנביין, ניו יורק תש"ג, סי' קכו; רוקח, סי' רל = תשובות רש"י, סי' רפט; רוקח, סי' שטז = תשובות רש"י, אמצע סי' קפט וסי' שמ; רוקח, סי' שיט = האורה, מהדורת ש' בובר, לבוב תרס"ה, עמ' 217 ריש סי' קיח; ספר הישר, חלק החידושים, סי' קפא, רצד (וראה עמנואל, ספרים אבודים, עמ' 163, 167); רוקח, סי' שמב = תשובות רש"י, סי' שמג (כל הפסקה ברוקח שם, החל ב"כל מין אילן" ועד לכאן, לקוחה מספר הפרדס, מהדורת ח"י עהרענרייך, בודפשט תרפ"ד, עמ' קעו-קעז); רוקח, סי' תסט ("רבינו") = תשובות רש"י, סי' שכג (ראה להלן הערה 185). לאזכורים נוספים של ר', שאינני יודע מיהו, ראה למשל רוקח, סי' מח (והשווה אוצר הגאונים, ברכות, חלק התשובות, סי' קסו-קסז) וסי' שנד.

44 על המסחר שבין קלן לאנגליה ועל חלקו הגדול של היין במסחר ראה P. Strait, *Cologne in the Twelfth Century*, Gainesville 1974, p. 14

הוי חותם אחד, ומותר כשחותם בשעוה וכותב אותיות, והאותיות אחד, לפי שאין הגוי יודע לכתו', ודיבוק השעוה לא הוי חותם. ומיהו צרפתים פירשו דסגי בכך, אבל לר' לא נהירא, לפי שהוא אומ' דשעוה [ן]אותיות ב' חותמות הן, ואפילו למאן דאמ' לקמן⁴⁵ דרבנן בעו שומר אבל חותם בתוך חותם לא, בההיא מודה דהוי כשומר, לפי שאי' יודע לכתו', וכן הלכה (דף 95א, סי' תקפח).

נרות של שעוה שמביאין לע"ז ומדליקין אותו לע"ז והגלח מכבה אותו אם באו לידי ישר' מותרות בהנאה ממה נפשך... כך פי' רבי' שמוא' מצרפת.⁴⁶ ור' אמ' דנרות של שעוה אסורו' הואיל ולנוי הם, ואע"פ שכיבן גלח, מיהו תקרובת ע"ז הוי... ומעשה היה ושלח גוי נרות שהיו של ע"ז, וזרק בבית הכסא.⁴⁷ וככרו' שמביאין דורון מותרין... כך פי' רבי' שמואל מצרפ'.⁴⁸ ואומ' ר' שאסור משום בישולי גוים כדאמ' לעיל.⁴⁹ ושלחו לר' ב' לחמים של כומרים, ולא רצה לאוכלם משום בישולי גוים (דף 96א, סי' תקצט-תרא).

רב זה השיב לר' משלם הלוי:⁵⁰ "שאל ר' משלם הלוי את ר' מעות של כמרי' מותרין הן בהנאה או לאו, והשיב לו נרא' דאין לחוש ומותרין..." (שם), וגם שלח שתי שאלות לחכמי שפירא:

ומעשה בא לפני ר' קנק(ק)ן שהיה בו עכבת יין נסך... והשיב דמותר...

45 עבודה זרה לא ע"א.

46 דבריו של רשב"ם מובאים אף באור זרוע, עבודה זרה, סי' רח-רט ובשבלי הלקט, חלק שני מהדורת ש' חסידה, ירושלים תשמ"ח, סי' ט, עמ' לט.

47 השווה תשובות ופסקים לר"י הזקן (בתוך שיטת הקדמונים על מסכת עבודה זרה, מהדורת מ"י בלוי, ג, ניו יורק תשנ"א), עמ' רסה, סי' קסא: "היה אומר הר"ר אליעזר ממיץ כי אותן נרות שנותנים לכומרים שאסורים בהנאה משום דהוי תקרובת ע"ז, ותקרובת ע"ז אינה בטילה".

48 מובא באור זרוע, שם; שבלי הלקט, שם.

49 ראה לעיל ליד ציון הערה 37.

50 הוא בודאי ר' משולם בר שמחה הלוי, שהשיב לו ר' יהודה בן קלונימוס ממגנצא בכבוד רב: "הן אדוני לא ידע אתי רוח חכמ' ובינה, מה (לא) [לן] אצל מי אכזב, אכן למלאות בורי (בה ריקן) [הריקן] באתה, ואני יהודה אשיבך..." (דף 388-ד סי' תקלא = מעשה רוקח, סי' פו). הוא נזכר עוד בספר האסופות (כ"י לונדון), דף 157: "מפי ר' משלם בר' שמחה הלוי, אם אין לו יין למזוג על כוס פגום נותן בו מעט מים, וכן מצא בירושלמי, וכן היה עושה רבי' יואל הלוי מבונא. ומה"ר אלע' הביא ראייה לדבריו מדאמ' בפר' המוכר את הספינה יין צמוקים לא יביא לקרבן ואם הביא כשר, הרי אפלו אם ישרה מים על גבי ענבים כשר לקדוש ולהבדלה, כל שכן כשממעט מים ונותן עליו" (למנהגו הנזכר של ר' יואל הלוי השווה ראבי"ה, סי' תקיד, ח"ב, עמ' 142-143).

ושלח הדבר לשפירא, והשיבו לו הר"ר (שמיר') [שמריה] והר"ר אברהם ור' יהוד' בר' קלונימוס ור' מאיר אחיו וזה הכת'... (דף 96ב-ג, סי' תרד).⁵¹

מעשה היה בחבית שנשברה פרוד שלה והיה יין מקלח כמפי נוד, ושמר כלי אחר תחת החבית לקבל היין, ולקח הגוי כנף בגדו כדי לסתום הנקב והיה היין מקלח על ידו והכנף ביין, ואסר ר' מה שבחבית ומה שבכלי משום נצוק שנגע בידו ומקלח בכלי, ועוד משום דנגע בידו היין... ויש מתירין שאומרי' לא שייך דין נצוק אלא בנקב בשפופרת הנוד כדאמ' גבי חיבור מקוואות.⁵² וכן הר"ר אליעז' ממץ זצ"ל מתיר, ואינו מגע גוי אלא שנגע בידו ביין ומשכשך. והשיב ר' לא מצינו חילוק זה, ושלח הדבר, והשיבו לו הר"ר אברהם ור' יהוד' בר' קלונימוס (ור' יהוד') בר' מאיר ור' מאיר אחיו נראה לנו שהיין אסור משו' נצוק... (דף 98א, סי' תרכא).

את זהותו של הרב, הנזכר כאמור בתואר ר' רק בפסקי עבודה זרה, אינני יכול לקבוע לפי שעה.⁵³

הלכות איסור והיתר

ההלכות הסמוכות בכתב היד עוסקות בדיני איסור והיתר (דפים 100ג-108ד). בתחילת ההלכות העתיק ר' אלעזר קטעים ארוכים מהספרות דבי רש"י (ובעיקר מספר איסור והיתר לרש"י), אך שילב בהעתקותיו דברים מתורתו שלו. המשך ההלכות הוא פרי יצירתו של ר' אלעזר עצמו, והחלק האחרון של ההלכות שוב איננו אלא העתקות ארוכות, והפעם מספר ראבי"ה.⁵⁴ העתקות אלו מסתיימות במילים "לא מצאתי יותר להעתיק", ולאחריהן בא קטע העוסק

51 המעשה נעתק מכאן למרדכי הגדול, ונדפס משם בתשובות בעלי התוספות, סי' כד, וכן לאמרכל הלכות יין נסך, עמ' 20-21.

52 השווה תשובות הרי"ד, מהדורת א"י וורטהיימר, ירושלים תשל"ה, סי' קא.

53 השווה גם מורי ר"צ הנזכר בתשובתו של ר' אלעזר מוורמייזא (אור זרוע, ח"א, סוף סי' תרעב). [על זהותו של חכם זה ראה אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 264; וראה גם ד' דבליצקי, "הערות ותקונים לספר 'מבוא לספר ראבי"ה'", מוריה יז, יא-יב (תשנ"א), עמ' קד; (=Gesammelte Schriften, III, Berlin 1876, pp. 273-274); מ' כהנא, "פירושים לספרי הגנוזים בכתובי"ד", ספר הזכרון להרב יצחק נסים, ירושלים תשמ"ה, ב, עמ' קב הערה 60.]

54 ההעתקות מדבי רש"י — דפים 100ג-102ד; ההעתקות מראבי"ה — דפים 105ד-108ד. ציטוטים קצרים מספר ראבי"ה פזורים לכל אורכו של ספר מעשה רוקח, וכבר העיר אפטוביצר (מבוא לראבי"ה, עמ' 147-148), כי ר' אלעזר הוא החכם הראשון שהשתמש בספר ראבי"ה. [נספר מעשה רוקח נדפס, כזכור, בשנת תרע"ב, סמוך מאוד לזמן הדפסתו

בסימני טהרה של דגים, וכו הביא ר' אלעזר דברים בהלכה בשם ר' יהודה החסיד רבו:

החילק מפני מה אסור מפני שערכו של עימה,⁵⁵ חילק מין דגים קטני שנמכרי' הרבה ביחד. ומהאי טעמא אוסרין בורבוטא אע"פ דיש לה קשקשין, לפי שהקשקשין נושרין כשעולין מן הים וערכונו עולה עמה, הוא הוולדא, דג טמא העולה עמה... ובשם רבי יהודה חסיד נאמ' כל האוכל בלבוטא לא מן הליתין הוא אוכל, והוא אמ' סימן לדגים איזה הוא דג טהור, כל דג שזנבו נסדק, פצרות בלע', הוא טהור, וכל שאינו נסדק אינו טהור, כך נאמר מפי רבי יהוד' חסיד בן רבי (יהודה חסיד בן רבי) שמואל (נשיא) [נביא] זכר לברכה (דף 108ד).⁵⁶

אף בהלכות איסור והיתר מובאים דברי המחבר לעתים בגוף ראשון ולעתים בגוף שלישי. בגוף ראשון — "וראיתי שאבי מורי הר"ר יב"ק כבד בין דבוק בין שאינו דבוק בעוף שיער בס' כנגד הכבד וכן כל רבני שפירא הוורו כן";⁵⁷ "ולי אני הקטן נרא";⁵⁸ "ואני הקטן מעיד שכל רבותיי שבשפירא רבי שמרי' ורבי אברה' והר"ר מאיר והר"ר אברהם והר"ר יצחק הלוי ומורי הגדול הר"ר יב"ק אין מתירין נותן טעם לפגם משום גדר, ומיהו על פי ההלכה מותר".⁵⁹ ובגוף שלישי — "ומורי הר"ר יב"ק לב בין דבוק בין אינו

של ספר ראבי"ה (ברלין תרע"ג ואילך), ולכן לא הזכירו אפטוביצר בהערותיו לראבי"ה, אלא רק ב"הוספות ותקונים" שבסוף ח"א ובסוף ח"ב.

55 עבודה זרה לט ע"א.

56 מקצת מדברי ר' יהודה החסיד הובאו באור זרוע, עבודה זרה, סי' ר (ושם: "ואני המחבר שמעתי מפי הקדוש רבי יהודה חסיד זצ"ל שאמר בלשון הזה, שכל מי שיאכל בלבוטא לא יזכה לאכול ליתין"), ובהגהות ר' פרץ מקורביל לסמ"ק, מצוה ריא. והשווה דברי תלמיד אחר של ר' פרץ, כ"י אוקספורד 875, דף 6ב: "על דג שקורי' בורבוטא אומר מוריני כי הרב ר' יהודה היה אוסרין, וכתב כך, הבא בסימן אחד טמא, פי' שאין זנבו נחלק לשנים, בשני סימנין טהור. אמנם היה אוכל שפיר מן הדגים שהיו מבושלים עמן. ואומ' מורי' כי זה משלש דברים היה נוהר רבי יחיאל מפריש שלא לאוכלם והיה אוכל מן המבושל עמם, ואילו הן, דג שקורין בורבוטא, ובשר של ירך, וחתיכה שעל הכסלים מפני החוטין כי שמא לא נמשכו יפה". וראה מ' לוינגר, "על זהויה הדג הנקרא ברבוטא", המעין כב, ב (טבת תשמ"ב), עמ' 17-18; י"מ לוינגר ומ' ניגון, "לעיון בשאלת דג הטורבוט". (תשמ"ד), עמ' טו-כ.

57 דף 100 ט' תרסב (והשווה רוקח, סי' תלט: "ראיתי אבא מרי הר"ר יב"ק זצ"ל הוא וכל בני שפירא ומגנצא היו מתירין בין כבד דבוק בעוף..."; ולהלן ליד ציון הערה 80).

58 דף 102 ט' תשכ.

59 דף 103 ט' תשכח, ומועתק מכאן בכ"י קמברג', האוניברסיטה 786 Or., דף 168ד

דבוק מה שנתבשל עמו מתיר ומשליך הלב אע"ג דחלק הוא" 60; "מעשה שמלחו דגים בקערה שהיו אוכלות בהן השפחות בש' נבילה ושאלו להר"ר יב"ק ואסר הדגים..." 61.

דרך עיבודו של כ"י סיני ניכרת במיוחד במקומות שבהם ציטטו הראשונים מספר מעשה רוקח, ולשונו הראשונית של המחבר באה דווקא בציטוטים, כגון: 62;

(נדפס בשיטת הקדמונים, עמ' שכד, סי' כא, וקודם לכן בידי שטרן [להלן הערה 92], עמ' ט), וכן בחמשה קונטרסים (לעיל הערה 25), דף לה ע"ב.

ר' אלעזר מזכיר כאן שישה מחכמי שפירא (ארבעה מהם נזכרים גם בדבריו לעיל, ליד ציון הערה 51), והם: ר' שמריה בר מרדכי (ראה עליו אורכך, בעלי התוספות, עמ' 189-192); ר' אברהם בר שמואל; ר' יצחק בר אשר הלוי הבחור; ר' מאיר ואחיו ר' יהודה, בני קלונימוס בן מאיר (ראה על ארבעתם: אורכך, שם, עמ' 361-378); וכן ר' אברהם נוסף, שאינני יודע מיהו. נבכ"י קמברייג' "ורבי אברהם והר' אברה" , ושני המהדירים לא העתיקו נכון; בחמשה קונטרסים נכתב "רבי יצחק" במקום ר' אברהם הראשון. והשווה דיונם של החוקרים האם "מורי הקדוש רבי אברהם" שמזכיר ר' שמחה משפירא (אור זרוע, א, ריש סי' תשס) הוא ר' אברהם בר שמואל או חכם אחר לא ידוע; ראה אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 307. ויש להוסיף כי בנוסח השאלה כתב ר' יצחק אור זרוע "וגם שמעתי שהר"ר אברהם מבייהיים חשש והצריך גט" נכ"י ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 4°6695, דף 191א; י"ל ביאלר, מן הגנוזים, א, ירושלים תשכ"ז, עמ' 38. אך בכ"י לונדון, הספרייה הבריטית 537, דף 7404: "שהרב ר' אליעזר מביהם" [ששת חכמי שפירא, ובהם שני ר' אברהם, נזכרים פעם נוספת בהלכות איסור והיתר: "הר"ר יב"ק" (בכתבי יד קמברייג' ומוסקבה "ראיתי לא"מ הריב"ק") היה משער בס' כשנפל חלב בקדירה וכן העיד על כל רבני שפירא וכן הורה רבינו שמריה ורבי אברהם והר"ר אברהם והר"ר מאיר ומורי הר"ר יב"ק אחיו והר"ר יצחק הלוי זצ"ל" (דף 103א, סי' תשכא, וכך במקבילה שבכ"י קמברייג' נשיטת הקדמונים, ריש עמ' שכב; שטרן, שם, עמ' ח;] אך בציטוט שבכ"י מוסקבה 1434, דף 21א בגיליון, נזכר רק ר' אברהם אחד).

60 דף 101א סי' תרע. הלשון המקורית מצויה בספר הרוקח, סי' תמא: "ואבא מרי הר"ר יב"ק היה משער בין לב דבוק בעוף בין אינו דבוק..." וראה להלן ליד ציון הערה 80.

61 דף 103 ת"ד סי' תשם, וכך גם במקבילות: כ"י קמברייג', דף 168א (שיטת הקדמונים, עמ' שכ, סי' ב; שטרן, שם, עמ' ז); תשובות בעלי התוספות, סי' לו; האסופות (דוואס), עמ' קע, סי' קפב; שבלי הלקט, ח"ב, סי' לו, עמ' קל (וראה שם בהערה 44). הלשון המקורית מצויה ברוקח, סי' תיג: "דגים שנמלחו בקערה... ואסר אבא מרי מר יב"ק הדגים".

62 וראה גם: "מעשה שנמלחו שתי פרות לייבש... והתיר הר"ר יב"ק" בכ"י סיני (דף 105 ת"ד סי' תשסח, וכך גם במרדכי, חולין, סי' תרעג ובתשובות בעלי התוספות, סי' לח), לעומת "והיתיר א"מ הר' יב"ק" שבכ"י קמברייג', דף 168ב (שיטת הקדמונים, עמ' שכא סי' ח; שטרן, שם, עמ' ז-ח). וראה גם לעיל הערה 59.

מעשה שנמלחה תרנגולת מבחוץ ולא מבפנים ונתבשלה ושאלו לאבא מרי ריב"ק... ומעשה שנמלח ראש כבש מבחוץ ולא מבפנים והורה אבא מרי הר' יב"ק... רוקח (מרדכי).⁶³

ואם נמלח הבשר אע"פ ששהה שיעור צלייה ואחר כך בא הבשר בכלי ונמצא בו ציר אסור. ואינו נראה לי אליעזר הקטן דזה [דם הוא]... אלא מוהל בעלמ' הוא... וכן עשה רש"י שהתיר שתי יונים שנתנום בכלי לאחר שיעור שהיית מליחתן ונמצאו מי מלח בכלי והתירן ואמ' אין זה דם, וכן אבא מרי הר' יב"ק ור' משה הכהן⁶⁴ התירו ואמרו דאינו ציר אלא מוהל בעלמא, וכן מצאתי שר"ת התיר בזה וכן רבינו שמואל אחיו, עכ"ל (הגהות לשערי דורא).⁶⁵

מעשה שנמלחה תרנגולת מבחוץ ולא נמלחה בפנים ונתבשלה ושאלו להר"ר יב"ק ואסור... ומעשה שנמלח ראש כבש מבחוץ ולא מבפנים והור' מורי הר"ר יב"ק שלא למלוח הראש פעם שנית ... (כ"י סיני).

ואם נמלח הבשר אע"פ ששהה שיעור צלייתו ואחר כך נתנו הבשר בכלי ונמצא בו ציר א(י)סור. ואינו לומ' דזה הוא דם... דמוהל בעלמא הוא.... וכן רבינו שלמ' התיר שתי יונות שנתנום בכלי לאחר ששהו במלח כשיעור שהיי' ונתמצו מי מליחתו בכלי והתירו ואמ' אין זה דם, וכן הר"ר יב"ק התיר לפי שציר בעלמ' הוא ומוהל הוא וכן מצאתי שר"ת התיר (כ"י סיני).

63 סיני, דף 104 א סי' תשמב-תשמג; מרדכי, חולין, סי' תשיט-תשכ (העתקתי על פי כ"י בודפשט, המוזיאון הלאומי 2⁰¹, דף 259 ד. בנדפס נשמטו התארים "אבא מרי"). גם בשבלי הלקט (ח"ב, סי' יב, עמ' נה) מובא המעשה הראשון בגוף ראשון: "ושאלו לאבא מרי הרב ר' יב"ק ב"ר משה". במקבילות אחרות מובא מעשה אחד בגוף ראשון והשני בגוף שלישי: "מעשה שנמלחה תרנגולת... ושאלו לאבא מרי הר' יב"ק... ומעש' שנמלח ראש כבש... והורה מורי הר' יב"ק...". (כ"י קמברייג', דף 168 א [שיטת הקדמונים, עמ' שכ סי' ג-ד], ובלשון דומה באמרכל, מובא בהגהות לשערי דורא, כ"י וירונה, ספרייה עירונית 746, דף א22-ב, ובכתבי יד מקבילים).

64 ברוקח סי' תיח: "ומרבי רבי משה", אך בכ"י פריס, הספרייה הלאומית 363: heb: "ומרבי רבינו משה הכהן" (ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 389 הערה 5), וכן גם במקבילה שבכ"י פרמה 1033 (להלן ליד ציון הערה 78). אף במרדכי (חולין, סי' תשכו), נשתבש שמו של חכם זה, ונדפס "ומרמ"ה"; אך בכ"י בודפשט 1, דף 260 ב "ומרבי משה הכהן".

65 סיני, דף 104 ג סי' תשמט; הגהות שערי דורא, כ"י וטיקן, אורבינטי 32, דף 101 א, וכ"י וירונה 746, דף 21 ב, בשם אמרכל (ככ"י וירונה הסיום הוא: "ע"כ רוקח"). וראה להלן הערה 109.

מעשה בשפחה שהיבהבה (רגיל) [רגלין] כבש ונמלחו והודחו ונמלחו ולא שהו כלל במלח והושמו בקדירה, נרא' לאיסור מאחר שלא שהו(א) במלח כשיעור צלייה...⁶⁶ ונר' להיתיר דאמ' שמואל אין הבשר יוצא מידי דמו אלא אם כן מדיח ומול' ומדיח, ולא אמ' שוהה במליחה... (כ"י סיני).

מעשה בגויה שהבהבה רגלים של כבש הודחו ונמלחו ולא שהו כלל ומיד הושמו בקדירה, ונראה לאסור מאחר שלא שהו... אבל אני אליעזר ברבי יהודה מצאתי להתיר מדקאמר שמואל... (הגהות לשערי דורא).⁶⁷

הלכות שבת וטרפות

היחידה הסמוכה בכתב היד (דפים 110ב-118ד) עוסקת בהלכות שבת, וכולה חידוש גמור, שכן הראשונים לא ציטטו ממנה כלל ולא ידענו על קיומה. חלק לא מבוטל מהלכות אלו מועתק מכתביהם של אחרים: תחילתן מועתק מספר ראבי"ה, מהלכות גדולות ומספר הראב"ן,⁶⁸ וסופן מועתק שוב מהלכות גדולות.⁶⁹ ההעתקה מהלכות גדולות נפסקת באמצע משפט, והסופר השאיר שלוש שורות רווח. מלבד העתקות אלו השאר הוא של ר' אלעזר מוורמייזא עצמו (אף כי כדרכו, הוא העתיק בתוך דבריו גם קטעים מחיבוריהם של אחרים).⁷⁰ נזכרים כאן מוריו של ר' אלעזר — "מורי הר"ר אליעזר ממץ";⁷¹ "מורי הר"ר יב"ק בר

66 תמצית המעשה שבספר ראב"ן, סי' קכא.

67 סיני, דף 105א-ב סי' תשס; שערי דורא, סי' טו, הגהות ס"ק ד (מהדורת י"נ פרייליך, ירושלים תשמ"ג [ד"צ וראנוב ת"ש-תש"א], ח"א, דף מג ע"ב). ובלשון דומה בספר האסופות (דוובאס), עמ' קע-קעא, ושם: "אבל אני הקטן מצאתי להתיר".

68 ראבי"ה — דף 110ב-ד (גם הקטע שלפני הלכות שבת, דפים 109ד-110ב, מועתק מראבי"ה); הלכות גדולות — דפים 110ד-111ג (בדף 111א כתב הסופר "פסקי מה"ג", אך ההעתקה מהלכות גדולות מתחילה, כאמור, כבר בדף 110ד); ראב"ן — דפים 111ג-112ג סי' א-יט (בגיליון כתב הסופר בטעות: "הלכות שבת מסימני אבי העזרי").

69 דפים 116ב-118ד. בראש העתקה זו כתב הסופר "מהלכות גדול' העתקתי" (דף 116ב), ובאמצעה הוסיף "מכאן ואילך מחובר על מה שכתבתי למעלה מהלכות גדולות מגיליונות" (דף 116ג).

70 לפעמים הנוסח כאן מלא ושלם יותר מזה שבספרים שלפנינו, כגון דף 114א, סי' סח, המקביל לספר ראבי"ה (סי' קצח, ח"א, עמ' 260), אך ביתר הרחבה, ונוספה כאן אף דעתו של ר' יואל הלוי, שאיננה בספר ראבי"ה שלפנינו (הלשון שבכתב היד זהה לזו שבמרדכי, שבת, סי' רנג).

71 דף 115א: "ומורי הר"ר אליעזר ממץ היה אוסר להשתי' על גבי זרעים בשבת, ואע"ג דלא מתכוין להשקות הזרעים, מודה ר' שמעון בפסיק רישיה ולא ימות. ולא נהיר, דהא

חיבוריו ההלכתיים של ר' אלעזר מוורמייזא

מאיר זצ"ל⁷² — וכן הכינוי "הקטן", שהוא סימן ההיכר המובהק לדברי ר' אלעזר⁷³:

וראיתי במעשה הגאונים (ל) שדר שר שלו [ריש] מתיבתא כל תכשיטין שהאשה מתקשטת בו ואינו נחלץ יוצאה בו... ונר' לי הקטן נשי' שלהן היו עוברו' ומכבסו' והיה להן חידוש בתכשיטי' ומראות לחברותיהן, אבל עתה (בדינו) [בימינו] נשים חשובו' שאין מראות ומותר, וכן עמא דבר, ועתה יש בחורו' שנושאין טבעו' כי הן תכשיט שלהן (דף 113ד, סי' סד)⁷⁴.

מתייבשת מן השתן" (והשווה ספר יראים, ריש סי' רעד [מהדורת א"א שיף, ווילנא תרנ"ב-תרס"ב, דף קלא ע"א]).

72 דף 115 סי' צ-צב: "בפ' חבית (שבת קמד ע"ב) אמ' רב יהוד' אמ' שמואל סוחט אדם אשכל של ענבים לתוך הקדירה, אמ' רב חסדא מדברי (רבינא) [רבינו] נלמד חולב אדם לתוך הקדיר' (עד) [עז] אבל [לא] לתוך הקערה, דמשקה הבא לאוכל דמי. והא דאמ' לתוך הקדיר', היינו קדירה צוננת, דאי רותחת הרי מבשלו. וכן לגבי חולב בתוספת' במסכת שבת פר' המוציא לא תקל אשה חלב מד(י)דיה [נתחלוב בתוך הכוס אל תוך הקערה ותניק את בנה, למדנו מכאן אשה שקשה לה רוב חלב' בדדיה שאין לה רשות להקל ממנו ביד ואין מותר אלא ביניקת התינוק. מצאתי בתשוב' רב ניסים. ומכאן אני למד האי דלא (לחפור) [יחפור] (בבא בתרא כ ע"א) דאמ' בן שמונה (עשר) [אסור] לטלטלו אבל אמו שוחה עליו ומניקתו מפני סכנת החלב, והואיל איפשר בהכי אין (ל)תחלוב לתוך כלי להקל מחלב. וחולב תולדה דמפר' ונרא' כאילו מפרק בשבת, ומיהו נרא' דעל גבי קרקע שהחלב הולך לאיבוד משמע דמותר... ומיהו היכא דאיפשר להקל עליה יניקת תינוק טפי שפיר, וכן פסק מורי הר"ר יב"ק בר מאיר זצ"ל". [דברי רב ניסים גאון מובאים בקצרה גם במקורות נוספים. השווה אור זרוע, ח"ב, סי' נח (דף יג ריש ע"ב); ארחות חיים, הל' שבת ס"ק יז (מהדורת ש"י קליין וי' קליין, ירושלים תשנ"ו, עמ' 23); ש' אברמסון, רב ניסים גאון, ירושלים תשכ"ה, עמ' 272 סי' קעו].

73 פעם אחת באים בכתב היד דברים בגוף ראשון של חכם בשם אליקים, והם כנראה גיליון שנכנס לגוף החיבור: "ואנו מפליגין אפי' בערב שבת לפי שאנו הולכין לסחורה, ואמ' בפ"ק דקידושין חייב אדם ללמד את בנו אומנות... תינח הולכים בסחור', שאין הולכי' בסחור' היאך יכולין לילך בערב שבת, [אלא אני — נוסף בגיליון] אליקים שמעתי ממורי הר"ר ברוך שפי' הא דאמרינ' אין מפליגין בספינה פחת מג' ימים (חייבין) [היינו] בים הגדול, לפי שבג' ימי' למד עינייני הים ויכול לאכל בשבת ולקיים ענג שבת, אבל פחות מג' ימים לא יכול לקיים עונג שבת לפי שאינו יכול לאכול, אבל בנהר' אין אדם קץ במאכל בלכתו (במאכל בלכתו) בהם בספינה אפי' בערב שבת מותר לילך בספינה" (דף 114 סי' עח). והשווה רוקח, סי' קצו; ראבי"ה, ח"א, עמ' 261, 416. וראה עוד על סוגיה זו י" כ"ץ, גוי של שבת, ירושלים תשמ"ד, עמ' 33-42; י"מ תא-שמע, הלכה, מנהג ומציאות באשכנז, 1000-1350, ירושלים תשנ"ו, עמ' 168-188.

74 ראה הלכות גדולות (מהדורת עזריאל בן מאיר הילדסהיימר, ירושלים תשל"ב-תשמ"ז), א, עמ' 176-177; אוצר הגאונים, שבת, סי' קפו. והשווה רוקח, סי' ק. אפשר ששמו של ר' אלעזר נזכר פעמים נוספות בהלכות שבת, אך הוא נשמט עקב העיבוד שבכ"י סיני.

מעשה היה והטמיי' חמין מערב שבת וכאתה גויה אחת ושמתה תרנגולת בקדירה בלא ידיעת היהודים כדי שתהא חמה, והתרנגולין למחר בשבת, כי להם היה יום איד באותו שבת, וגם נער היה חולה בבית, לאחר יציאתם מבית הכנסת, ושאלו ממני הקטן (עם) [אם] התרנגולת מותרת אם לאו, והשכתי אני נר' לי דמותרת, לא מיבעיא היכא דאיכא למיתלי להיתירא כגו' הכא שעשתה לצורך עצמה דמותרת... (דף ג114-ד, סי' פ).

היחידה האחרונה בכ"י סיני עוסקת בהלכות טרפות.⁷⁵ הלכות אלו אינן מסודרות כל צורכן, וכבר העיר על כך המחבר (או הסופר) בכתבו במקום אחד "כל דינה של הריאה כתובה למעלה... אכתו' כאן מה שחיסרתי ונשארתי" (דף 121ב). הלכות טרפות שבספר מעשה רוקח הנדפס (סי' רכג ואילך) לא באו כלל בכתב היד, וניכרת כאן יותר הזיקה לספר הרוקח; היחידה פותחת ב"הילכות טריפות דרבי' גרשם",⁷⁶ המובאות גם בספר רוקח (סי' שפג), וקטע ארוך נוסף, מדבריו של ר' אלעזר עצמו בספר רוקח, מופיע כאן כמעט מילה במילה.⁷⁷

* * *

בדברינו לעיל הדגשנו את דרכו של כ"י סיני לשנות לעתים, אך לא תמיד, את לשונו של המחבר. עיבוד זה מצטמצם, כנראה, רק בשינוי לשון המחבר מגוף ראשון לגוף שלישי. ואילו גופי הדברים מובאים כצורתם הראשונה. דברים דומים מוצאים אנו אף בספר הרוקח עצמו. בכ"י פרמה 1033 מועתקים קטעים

בהלכות הקודמות נעזרוו בצייטוטיהם של הראשונים כדי להכיר היכן שונתה לשונו של המחבר, אך בהלכות שבת אין בידינו אלא כ"י סיני לברו.

75 דפים 118ד-123ג. להלכות אלו יש לצרף קטע נוסף בהלכות טרפות שבא לעיל, דף 100ב-ג סי' תרנה-תרסא.

76 דפים 118ד-119א, ובסופם כתב הסופר "לא מצאתי יותר". גם בכ"י פריס (ראה עליו לעיל הערה 13) באות "הלכות טריפות דרב גרשום" (דפים 37ב-39א) בצמוד לקטע ממעשה רוקח, וכנראה העתיקם הסופר מתוך מעשה רוקח. בכ"י סיני, כמו גם בספר הרוקח, נכנסו להלכות אלו תוספות מאוחרות, ונזכר בהן גם רבנו גרשום עצמו: "ואם נדבקות אונא ואומא כשירה אם עולות כנפית', ורבי' גרשו' בתחיל' לא הורה בה לא איסור ולא היתר ולכסוף חזר והורה בה להתייר, ואמ' אומ' לדבק טוב" (דף 119א). [על דעתו של רבי' גרשם בעניין זה הגיעונו מסורות סותרות. ראה מעשה הגאונים, מהדורת א' עפשטיין וי' פריימאן, ברלין תר"ע, עמ' 87, ובלשון מתוקנת יותר בספר הפרדס, עמ' קג; ראבי"ה למסכתות חולין, זבחים, מנחות... מהדורת ד' דבליצקי, בני ברק תשל"ו, עמ' מט; רוקח, סי' שפג; תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, מהדורת א' קופפר, ירושלים תשל"ג, עמ' 1-2; א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 217. הידיעה המצויה כאן, על חזרתו של רבנו גרשום, מיישבת את המסורות הסותרות].

77 דפים 119ד-120ג = רוקח, סי' שפא.

ארוכים מספר הרוקח,⁷⁸ ואף שם חוזרת אותה תופעה: לעתים העתיק הסופר את לשונו של המחבר כצורתה, ולעתים הוא שינה את דבריו מגוף ראשון לגוף שלישי. כך מוצאים אנו בכ"י פרמה את לשונו המקורית של המחבר, "וקבלתי מאבא מרי רבינו יב"ק ומרבי רבינו משה הכהן",⁷⁹ אך לצדה גם לשון מעובדת: "וראה מורי הלכה למעשה אביו וכל רבני שפירא ומגנצא היו מתירין" (ברוקח הנדפס: "ראיתי אבא מרי ה"ר יב"ק זצ"ל הוא וכל בני שפירא ומגנצא היו מתירין"); "ואביו של מורי היה משער" (ברוקח: "ואבא מרי ה"ר יב"ק היה משער"); "וכן נראה למורי הלכה למעשה שאביו וכל רבותינו" (ברוקח: "וכן ראיתי הלכה למעשה לאבא מרי הריב"ק זצ"ל ולכל רבותיו").⁸⁰

גם בספר הרוקח הנדפס עובדה לפעמים לשונו של המחבר, שהרי כמה פעמים נזכר שם ר' יהודה בן קלונימוס ממגנצא בשמו, בלי התואר "אבא מארי",⁸¹ ולשונו המקורית של המחבר נשמרה רק במקבילות, כגון: "קבלתי מאבא מרי רבי יב"ק" במרדכי הגדול, ואילו בספר הרוקח בסתם: "רבי יב"ק ממגנצא".⁸² במקום אחד נזכר בספר הרוקח אף ר' אלעזר מוורמייזא עצמו: "וצריך ליבדוק שלא יקפוץ המת אצבעות ידיו, כן שמעתי ממורי ה"ר אלעזר בן רבי יב"ק ז"ל".⁸³ [במקבילה שבצוואת ר' יהודה החסיד, ורק בדפוס הראשון,

78 כ"י פרמה, דפים [8א-17ב]: רוקח, סי' תי-תסט; דפים [18א-21ב]: רוקח, סי' תצב-תצג, תצה-תצז, תצג, תפא-תפד.

79 כ"י פרמה, דף [9א] = רוקח, סי' תיח.

80 רוקח, סי' תלט = כ"י פרמה, דפים [11ב-12א] (והשווה לעיל ליד ציון הערה 57); שם, סי' תמא = כ"י פרמה, דף [12א] (והשווה לעיל ליד ציון הערה 60); שם, סי' תנא = כ"י פרמה, דף [12ב].

81 ראה גם רוקח, סי' שמו: "ריב"ק ממגנצא"; שם, סי' שסא: "פסק רבי יב"ק ממגנצא" (והשווה הנוסח שבספר האסופות, להלן הערה 174).

82 רוקח, סי' שם (ובלשון דומה גם בכ"י בודפשט, קויפמן A76 [ראה עליו להלן הערה 182], עמ' 82 בגיליון: "הורה ריב"ק ממינצא"); מרדכי הגדול, כ"י אוקספורד 678, דף 390א, וכך גם בשיטת הקדמונים, עמ' שסח סי' רנד. והשווה גם הלשון בספר האסופות (דוובאס), עמ' קסג. וע"ע יחוסי תנאים ואמוראים, מהדורת י"ל מימון, ירושלים תשכ"ג, מבוא, עמ' 23; עמנואל, ספרים אבודים, עמ' 165-166.

83 רוקח, סי' שטז (ומכאן בארחות חיים, ח"ב, מהדורת מ' שלוינגר, ברלין תרנ"ט-תרס"ב, עמ' 600-601, ושם בשיבוש: "צוה ר' אליעזר לבנו רבי יעקב ז"ל"; ר' ירוחם, תולדות אדם וחווה, נתיב כח, סוף ח"א [ויניציאה שי"ג, דף רלא ע"ד], ואף שם בשיבוש: "כך שמעתי מהר' אליעזר בר' יקר"). פסקה ארוכה זו ברוקח — שבראשה נכתב "נעתק מספר הכבוד שיסד האיש הגדול ר' יהודה חסיד זצ"ל" ובסופה "ממחברת ר' יהודה חסיד ובספר הכבוד תמצא ראה לדבריו" — באה מילה במילה גם בצוואת ר' יהודה החסיד. [על הזיקה שבין ספר הכבוד לצוואת ר' יהודה החסיד ראה שאלות ותשובות מהרי"ל, מהדורת י' סץ, ירושלים תש"ם, סי' קיא: "ראיתי בספר הכבוד שחיבר החסיד וכתב שם צוואתו".]

השונה במידה ניכרת מכל שאר הדפוסים: ⁸⁴ "צוה הרב אליעזר בר יב"ק שיבדוק שלא יקפוץ המת ידו לאחר מיתה כי סכנה היא".
מלאכת העיבוד של הרוקח ומעשה רוקח, המפתיעה במבט ראשון, איננה ייחודית לספרים אלו, ואפשר למצאה בחיבורים נוספים, בעיקר של בעלי התוספות האשכנזיים. תופעה זו טרם תוארה כראוי, ולפיכך גרמו העיבודים למבוכה ולבלבול במחקר. אך אין כאן מקום להאריך בכך.⁸⁵

3. תפוצתו של מעשה רוקח

ספר מעשה רוקח מונח היה על שולחנם של כמה מן הראשונים, והם ציטטו ממנו בכתביהם. הציטוטים מלמדים כי החיבור היה נפוץ ומקובל בסוף תקופת בעלי התוספות, והם גם מאשרים שוב את בעלותו של ר' אלעזר מוורמייזא על החטיבה הגדולה שבכ"י סיני. הראשונים מביאים גם קטעים החסרים בכתב היד שלפנינו,⁸⁶ ומכאן שעדיין אין החיבור בשלמותו בידינו. ואלו הם הראשונים המצטטים ממעשה רוקח:

(א) אור זרוע: פעמים מצטט ר' יצחק אור זרוע מספר מעשה רוקח, ושתיהן בפסקיו למסכת עבודה זרה.⁸⁷ ר' יצחק אור זרוע העתיק כנראה פסקה

84 שמוש תהילים, סביוניטה ש"ב, דפים [131-16], ובאותה לשון בכ"י לונדון, הספרייה הבריטית 1048, דף 175א בגיליון (בכ"י לונדון נעתקו סעיפים א-ט של הצוואה שבדפוס סביוניטה, כלי לציין שמקור הדברים הוא בצוואת ר' יהודה החסיד). הצוואה נדפסה שוב בספרו של ר' יצחק בן משה עליס, יסוד תשובה, קראקא [שמ"ה], דפים יג ע"ד-יד ע"ד, וממנו כנראה משתלשלות ההוצאות הנפוצות של הצוואה. [גם דפוס קראקא טרם נוצל כראוי לחקר צוואת ר' יהודה החסיד (אף ששטיינשניידר בקטלוג אוקספורד שלו כבר העיר על חשיבותו; ראה CB, p. 1323). די אם נזכיר את הכותרת שבראש הצוואה, שצונזרה בדפוסים מאוחרים, והיא מלמדת על מגמתו של ר' יהודה החסיד בצוואתו: "אלו המצות אשר צוה מהר"ר יודה[!] חסיד זצ"ל בן בן[!] הקדוש ר' שמואל ז"ל בן מהר"ר קלונימסן[!] הזקן בן מהר"ר יצחק בן ר' אליעזר הגדול ז"ל, יש מהן לזרעו ויש מהן לכל ישראל ויש מהן לאומות העולם", ושם בהמשך, דף יד ע"ג: "שני חופות בשב' א', א' מהם יעני או ילך בגלות או ימות, ובאומות לא יעשו ב' פרשים ביום א', אבל אין להגיד להם כדי שלא יזהרו בהם". המילים המודגשות כאן הושמטו כבר במהדורה הסמוכה: יורה חטאים, ויניציאה שמ"ט, דף כד ע"א (מהדורה שאיננה אלא גנבה ספרותית של ספר יסוד תשובה, ראה י' מהלמן, "שני ספרים קרובים ולא זהים". ספר שלום סיון: אסופת דברי עיון וספרות, בעריכת א' אבן-שושן [ואחרים], ירושלים תש"ם, עמ' 69-70). ההשמטות הושלמו — ורק בחלקן, ומכתבי יד, ולא מהדפוס — במהדורתו של מ"א מאהלער, תולדות החסידים, קראקא תרנ"א, עמ' 15 ואילך.]

85 ראה לפי שעה עמנואל, ספרים אבודים, עמ' 184-191.

86 ראה, למשל, שיטת הקדמונים, עמ' שיט ס"א; ולהלן הערה 94.

87 אור זרוע, עבודה זרה, ס"י רצט (ראה לעיל הערה 25); סימני אור זרוע, בתוך שיטת

חיבוריו ההלכתיים של ר' אלעזר מוורמייזא

נוספת ממעשה רוקח, בדין תענית בראש השנה; במעשה רוקח (בחלק הנדפס, סי' קל) הביא ר' אלעזר מוורמייזא את דעותיהם בנושא זה של ארבעה מחכמי בוהמיה (ובהם גם תלמידו ר' אברהם בר עזריאל):

הרב ר' אברהם מביהם הי' מתענה בר"ה והי' מביא ראי' מק"ו של תענית חלום... והי' אברהם בר' עזריאל אינו נ"ל... אבל הי' יצחק אומר מפי הרב ר' אברהם זצ"ל שהוא מחויב להתענות, שלא יהא שלחנך מלא ושלחן ריבך חסר... והשיב ר' עזריאל א"כ בש"ע יתענו... והביא ראיות הרבה דאסור להתענות ולא העתקתי.

משא ומתן זה מובא באור זרוע, שהעתיק כנראה מכאן (כלי לציין את מקורו), אך שמותיהם של ארבעת החכמים שהשתתפו במשא ומתן אליבא דאור זרוע אינם זהים לאלו שבמעשה רוקח:⁸⁸

ומורי ה"ר יצחק בר מרדכי מפראג⁸⁹ היה מתענה בר"ה והיה דן ק"ו מתענית חלום... ואינה ראי'... ור' משה בן רבינו אפרים⁹⁰ היה אומר להתענות בר"ה

הקדמונים על מסכת עבודה זרה, ג (לעיל הערה 47), עמ' שב סי' קסח. פסקה זו חסרה לפנינו באור זרוע, אך היא מובאת בשמו אף בהגהות אשרי, שם, פ"ה סי' כד, ובתשובות מהר"ם מרוטנבורג, כ"י אוקספורד 844, דף 39א, ריש סי' שצג (ונכתב שם בסופה "מא"ז"). מקורה של הפסקה בכ"י סיני, דף 297 סי' תריו (ונכפל שם, דף 298 סי' תרכח: "מעשה אירע ששכח יהודי מרתיפו פתוח, למעלה (בתיבת) [כתבתין] זה וכאן מאריך בראיות להתיר", והיא נעתקה משם אף באמרכל הלכות יין נסך, עמ' 18-19 (ואף שם נכפלו הדברים בעמ' 16: "מעשה אירע ששכח יהודי מרתפו פתוח כמו שאמרנו למעלה ומביא הרבה ראיות להתיר") ובמרדכי הגדול (וממנו נדפס בתשובות בעלי התוספות, סי' לה ובסמ"ק מצורף, מהדורת י"י הר"ש שושנים - רוזנברג, ח"ב, ירושלים תשל"ז, עמ' שסה-שסו). וראה להלן הערה 98.

88 א"א אורבך התלבט הרבה בשאלה זו, ראה בעלי התוספות, מהדורה ראשונה, ירושלים תשט"ו, עמ' 333-334; ערוגת הבשם, ד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 124-125; בעלי התוספות, מהדורה רביעית, ירושלים תש"ם, עמ' 401-402.

89 ארבע פעמים בלבד ציין ר' יצחק אור זרוע את ריב"ם כמורו, וזו אחת מהן; ואורבך שיער כי הוא לא היה תלמידו, והלשון שבאור זרוע מועתקת מדבריו של חכם אחר, קדום יותר (בעלי התוספות, עמ' 196 הערות 7-8, ויש להוסיף שם: אור זרוע, ח"ב, סוף סי' טז). מסתבר כי לשונו של ר' יצחק אור זרוע כאן אכן לקוחה ממעשה רוקח, אלא שגם לגבי ר' אלעזר מוורמייזא קיים ספק האם היה תלמידו של ריב"ם (ראה י"מ תא-שמע, "לחלולות היהודים בפולין במאות ה"ב-ה"ג", ציון נג [השמ"ח], עמ' 363-364). ושמה יש להעדיף את הנוסח שבמעשה רוקח, "הרב ר' אברהם מביהם", נגד כל המקורות האחרים, הגורסים "ר' יצחק"??

90 ר' יהודה, בנו של ר' משה, שהה בבית מדרשו של ר' אלעזר מוורמייזא; ראה להלן הערה 144.

כדי שלא יהא שלחנך מלא ושלחן רבך ריקם... והשיב עליו ה"ר ברוך בר יצחק מריגנשפורק דא"כ בשמיני נמי יתענו... (אור זרוע, ח"ב, סי' רנז).

המשא ומתן מובא אצל שני ראשונים נוספים, שהעתיקו ממעשה רוקח עצמו או מאור זרוע, אך, למרבה הפלא, שמות החכמים שהם מביאים אינם זהים לגמרי לא לאלו שבמעשה רוקח ולא לאלו שבאור זרוע:

מורי ה"ר יצחק ב"ר מרדכי מביה"ם היה מתענה... ואין נראה להר"ר אברהם בה"ר עזריאל... ושמעתי שה"ר משה בן רבינו אפרים היה מחייב להתענות... והשיב עליו הר"ר אליעזר מביה"ם... (מרדכי).
הר"ר יצחק מדנפיר היה מתיר להתענות... והר"ר אברהם אין נר' לו... הר"ר משה היה מתענה... (כ"י קמבריג' 786).⁹¹

(ב) קובץ ליקוטים, כ"י קמבריג', האוניברסיטה Or. 786, דפים 167ד-186ב (נדפס באחרונה תחת הכותרת "פסקי הלכות לרבינו יוסף והוראות לרבו רבינו שמואל הרואה"): מועתקים כאן קטעים רבים ממעשה רוקח, ובהערותינו לעיל ציינו לכמה מהם.⁹²

(ג) שבלי הלקט: ר' צדקיה הרופא מרומי העתיק לספרו כעשרה קטעים מהלכות איסור והיתור שבמעשה רוקח. ר' צדקיה לא ציין כי קטעים אלו הם משל ר' אלעזר מוורמייזא, והוא העתיקם בשתיקה (כדרך שנהג גם בחיבורים אחרים שהיו לפניו). שימושו של ר' צדקיה במעשה רוקח כולט במיוחד במהדורה הראשונה של שבלי הלקט, הנמצאת בכ"י אוקספורד 659. מהדורה זו היא מעין פנקס ליקוטים, שבו אסף ר' צדקיה קטעים מחיבורים שונים, ואותם הוא שיבץ לאחר מכן בספרו, כל קטע במקומו הראוי.⁹³ במהדורה ראשונה זו העתיק ר' צדקיה שמונה קטעים רצופים מחיבורו, ואילו בשבלי הלקט הנדפס באו קטעים אלו במפורד.⁹⁴

91 מרדכי השלם על מסכתות ר"ה, יומא, סוכה, מהדורת י" הורוביץ, א"י חבצלת ואחרים, ירושלים תשמ"ט, עמ' כד, וראה שם בשינויי נוסחאות, הערות י-יג; כ"י קמבריג' Or. 786, דפים 181ד-182א (שיטת הקדמונים, עמ' שעז סי' רפד).

92 שיטת הקדמונים, עמ' שיט-שצה, ובעיקר עמ' שיט-שכד סי' א-ל. על זהותו של המחבר ראה עמנואל, ספרים אבודים, עמ' 289-291. קטעים אחדים מהקובץ נדפסו בידי ש"א שטרן, "פסקי הלכות מרבינו אלעזר מגרמייזא בעל ספר הרוקח", צפונות ב (תש"ג), גיליון א, עמ' ו-י.

93 ראה מה שכתבתי על כתב היד בספרי תשובות הגאונים החדשות, ירושלים תשנ"ה, מבוא, עמ' לה-לו.

94 כ"י אוקספורד 659, דפים 88א-90ב, סי' רצה-שב. כל שמונת הקטעים באו בשבלי הלקט, ח"ב, סי' יב, וזה פירוטם:

(ד) מרדכי: המרדכי למסכת חולין העתיק קטעים מספר מחיבורנו, והוא כותב כי לקחם מספר רוקח.⁹⁵
 (ה) "מרדכי הגדול": המרדכי הגדול (שהוא ספר המרדכי שנוספו עליו קטעים מרובים, והוא מצוי עדיין בכתבי יד)⁹⁶ העתיק, נוסף על הקטעים הנזכרים שבמרדכי, קטעים רצופים ארוכים מהלכות יין נסך ומהלכות איסור והיתר שבמעשה רוקח.⁹⁷ עמד לפניו טופס הזהה לכ"י סיני, ולפיכך באו בשניהם

(1) עמ' מה "צריך אדם" ואילך; המשפט הקודם שייך לפסקה הקודמת, ראה שם הערה (32) — עמ' מח (=כ"י אוקספורד, סי' רצו; קטע זה חסר בכ"י סיני, אך נזכר בו ריב"ק בר משה, אביו של ר' אלעזר מוורמייזא, ותמצית הפסקה מצויה בספר הרוקח, ריש סי' חי).

(2) שם, עמ' נ ד"ה בשר וד"ה ופירש (=כ"י אוקספורד, סי' שב = סיני, דף 103 ד סי' תשלח-תשלט).

(3) שם, ד"ה אמר (=כ"י אוקספורד, סי' ש = סיני, דף 105 ב סי' תשג).

(4) שם, עמ' נב, "ולהרב ר' יצחק בר קלונימוס..." ואילך (=כ"י אוקספורד, סי' רצח, ושם לנכון: "ונראה להר' יב"ק"; בכ"י סיני פסקה זו חסרה).

(5) שם, עמ' נב ד"ה מעשה — ריש עמ' נד (=כ"י אוקספורד, סי' שא; חלקו נד"ה מעשה וד"ה והמותן] בסיני, דף 105 ב-ג סי' תשד, וחלקו חסר שם נד"ה בירושלמי, וראה המקבילה בספר הרוקח שציין המהדיר שם).

(6) שם, עמ' נד ד"ה כחל (=כ"י אוקספורד, סי' רצה = סיני, דף 104 א סי' תשמג, ונכפל שם דף 105 ב סי' [תשכב]; והשווה רוקח, סי' תיד [ויש לתקן שם "בשר וכחל שנמלאהו]).

(7) שם, עמ' נד ד"ה מעשה (=כ"י אוקספורד, סי' רצו, ושם לנכון: "ושאלו למורי הר' יב"ק"; קטע זה חסר בכ"י סיני).

(8) שם, עמ' נה ד"ה מעשה (=כ"י אוקספורד, סי' רצט = סיני, דף 104 א סי' תשמב, ראה דברינו לעיל הערה 63).

נוסף על חטיבה רצופה זו העתיק ר' צדקיה שני קטעים ממעשה רוקח: ח"ב, סי' לו, עמ' קל ד"ה מעשה (=כ"י אוקספורד, סי' שמג, ושם לנכון: "ושאלו להר' יב"ק" = סיני, דפים 103-104 א סי' תשמ, ראה לעיל הערה 61); שם, סי' כב, עמ' פז-פח (=מעשה רוקח הנדפס, סי' רמו). בכמה מהציטוטים שמנינו בשבלי הלקט הנדפס שובש שמו של ר' יהודה בר קלונימוס ל"ר' יצחק בר קלונימוס", וכך גם במקומות נוספים: שבלי הלקט, מהדורת ש' בוכר, ווילנא תרמ"ז, סי' רטז (דף פט ע"ב) וסי' ריז (דף צא ע"ב).

95 מרדכי, חולין, סי' תרעג, תשיט-תשכ, ראה בדברינו לעיל הערות 62-63. וראה גם לעיל הערות 70, 91.

96 ראה עליו במאמרי "תשובות מהר"ם מרוטנבורג דפוס פראג", תרכ"ז נו (תשמ"ח), עמ' 585 הערה 126; ובחיבורי ספרים אבודים, עמ' 19.

97 דוגמה בולטת לדבר בחטיבה רצופה במרדכי הגדול למסכת עבודה זרה (כ"י אוקספורד 678, דפים 124א-125ג) המועתקת כולה מכ"י סיני, דף 95-96 ג סי' תקצא-תקצב, דף 96 ב-ד אמצע סי' תרג — סי' תרו, ודף 97 ב-ד אמצע סי' תריז — סי' תריז. [קטעים מחטיבה זו שבמרדכי הגדול נדפסו בתשובות בעלי התוספות, סי' כד, לה-לו (ראה לעיל הערות 30, 51, 87) ובסמ"ק מצורף (לעיל הערה 87)].

אותן מטבעות לשון, ואף שיבושים משותפים.⁹⁸ עם זאת הטופס שעמד לפני המרדכי הגדול קדום ומשובח היה מזה שבכ"י סיני שלפנינו,⁹⁹ ובא בו אף קטע החסר לפנינו בכ"י סיני: "כת' הרקה, אבא מרי ראה שדודו רבי' מנחם שביים טוב של עצרת שאכל גבינה לפני בשר ועשה קינוח הפה בטבול פת ביין שאכל ולא שהה בינתיים".¹⁰⁰

(ו) האסופות: בעל ספר האסופות, המציין את ר' אלעזר מוורמייזא כרבו,

98 מטבע לשון משותפת — ראה הנוסח המעובד שהזכרנו בדברינו לעיל ליד ציון הערה 30 ("הר"ר אלעזר בן הר"ר יהוד' הקטן אמ"). שיבושים משותפים — בכ"י סיני, דף 97 סי' תרי: "מעשה היה ושכח יהודי מרתיו פתוח... והתיר הר"ר יהוד' בר' קלונימוס היין מאחר שמפחדת הגויה מליכנס למרתו, ועוד שמא לקחה מן השוק... וכל שכן כאן. מעשה היה ששכחה יהודית מפתח של מרתו... והתיר רבי' שמרי' היין...". ובאותה לשון גם במרדכי הגדול, דף 125ב (המעשה הראשון נדפס משם בתשובות בעלי התוספות ובסמ"ק מצוריך, ראה לעיל הערה 87). אך בספר אמרכל (שהעתיק אף הוא ממעשה רוקח, ראה בסמוך) הלשון מלאה יותר ומדויקת יותר: "מעשה הי' ושכח יהודי מרתיו פתוח... והתיר הר"ר יודא בר קלונימוס ממעץ היין מאחר שמפחדת הגוי' ליכנס למרתו פן יעורו משנתם ותתפס כגנב, ועוד שמא לקחה מן השוק וספק ביא היא זאת... וכ"ש כאן, ושלחו הדברים לשפירא ולהר"ר יצחק מביהם והודו לן. מעשה היה ששכחה יהודית מפתח של מרתו... והתיר רבינו שלמה" (אמרכל הלכות יין נסך, עמ' 18–19, והשווה גם לנוסח שבסימני אור זרוע [לעיל הערה 87]. רבינו שלמה היא בוודאי הנוסחה הנכונה, שהרי ר' שמריה עצמו הביא תשובה זו בשם רש"י, ראה ראב"ה למסכת עבודה זרה, מהדורת ד' דבליצקי, בני ברק תשל"ו, עמ' יד–טו).

99 נסתפק כאן בדוגמה אחת. בסוף תשובת רבנו תם שבאמרכל הלשון היא: "אע"פ שהיין יוצא שמעשה לבניה קעביד כ"ש כשאין היין יוצא והוי כנגע לחבית לדופנה" (אמרכל הלכות יין נסך, עמ' 23); במרדכי הגדול (דף 125 רע"ב) יש דילוג מחמת הדומות: "אע"פ שהיין יוצא והוי כנגע לחבית לדופנה"; ואילו בכ"י סיני (דף 97, סוף סי' תריה) הלשון משובשת עוד יותר: "אע"פ שהיין יוצא לחבית בדופנה".

100 כ"י אוקספורד 678, דף 130ב. דברים דומים מצויים בספר האסופות (דזובאס), עמ' קטו, אך שם לא נזכר כי הדובר הוא ר' אלעזר מוורמייזא (ושם: "שמעתי מאבא מרי שהעיד על דודי רבי' מנחם מגרמיישא", וראה להלן הערה 101). למדנו מכאן כי ר' מנחם בר יעקב מוורמייזא היה דודו של ר' אלעזר מוורמייזא (או של אביו, ר' יהודה בר קלונימוס ממגנצא), וכן כתב ר' אלעזר גם בפירושו לפיוט "אנוש עד דכא תשב": "כדאמרינ' בפסיקת' מניין לזה שעושה תשובה הקב"ה מעלה עליו כאילו שהוא עולה לירושלים ובונה בית המקדש ובונה את המזבח ומקריב עליו כל הקרבנות... ובשביל זה המדרש אנו מתפללים בימים טובים ותיערב לפניך עתירת' כעולה וכקרבן וכו', כי ר' מאיר ציר אמונים מיכאן יסדו, וכן כתב דודי רבי' ר' מנחם בפירושי פיוטי ר' מאיר שיד" (כ"י בודפשט, קויפמן A400, עמ' 474–475, ונכפל שם, עמ' 502; כ"י פריס, ספרייה לאומית 1408, heb. דף 123א. והשווה גם כ"י המבורג, ספריית המדינה והאוניברסיטה 152, דף 140 סוף ע"ב. ושלא כדבריו של אורבך [ערוגת הבשם, ד, עמ' 4–5 ועמ' 109 הערה 28], שסבר כי דברי ר' אלעזר מועתקים מפירושו של ר' יוסף קרא, והדוד הוא ר' מנחם בר חלבון).

הרבה להביא מספר הרוקח, אך מיעט לצטט ממעשה רוקח. הוא הביא שורה של מעשים הלקוחים מהלכות איסור והיתר שבכ"י סיני,¹⁰¹ וכן קטעים מתוך קונטרס תשובות רב שרירא גאון לאנשי קירואן¹⁰² המובא במעשה רוקח הנדפס (סי' נד ואילך).¹⁰³

(ז) אמרכל: בעל ספר אמרכל הרבה לצטט ממעשה רוקח, וכבר הזכרנו כמה מציטוטיו בהערותינו לעיל. שימושו במעשה רוקח בולט במיוחד בהלכות יין נסך שלו;¹⁰⁴ שם הוא העתיק קטעים ארוכים מכ"י סיני. למרבה הפלא נהפכו היצירות בספר אמרכל: רובן המכריע של הלכות יין נסך שבאמרכל הועתקו ממעשה רוקח, מילה במילה או בקיצור לשון, אך בלי לנקוב בשמו, ואילו בפעם היחידה שהוא כותב כי הוא מצטט "מספר רוקח" (עמ' 19–20) אין הדברים

101 האסופות (דזובאס), סי' קפב, עמ' קע — ריש עמ' קעא: "פסקי הוראות והלכה למעשה בלא ראיות" = סיני, דפים 103ד–104א סי' תשמ, תשמד, ודף 105א סי' תשנט–תשס. וראה גם לעיל הערה 100. [הלשון שבאסופות "כך כתוב בתופס שלי" נמצאת גם להלן, עמ' קכט סי' קז, וכן בחלק שטרם פורסם מהספר, האסופות (כ"י לונדון), דפים 61א, 73ג, ואיני יודע מה משמעותה.]

102 על קונטרס תשובות זה יצאו עוררין. ראה ש' אסף, תשובות הגאונים מתוך ה"גניזה", ירושלים תרפ"ט, עמ' 36 ("כל תשובות רב שרירא שהובאו שם טעונות בדיקה"); אפטוביצר, רבייה, הוספות ותקונים לח"ב עמ' 159 ("ברור הוא שתשובה זו... היא זיוף אחד מבעלי הסוד"); ב"מ לוין, אוצר הגאונים, פסחים, עמ' 127 הערה ז. וראה עתה דבריו של תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון (לעיל הערה 23), עמ' 267–268. קטעים מקונטרס תשובות זה מועתקים גם בספר הליקוטים הפרובנסלי שבכ"י אוקספורד 2343, דף 100ב סי' תרצא (=מעשה רוקח, סי' נד, נז–נט), ואף שם נכתב בראש התשובות "שאלה זו שאלו אנשי אלקירואן למר רב שרירא גאון ז"ל" (על טיבו של ספר ליקוטים זה ראה מה שכתבתי בספרי [לעיל הערה 93], מבוא, עמ' לח–מא). בספר מנהגים אשכנזי שבכ"י מוסקבה 739 (לשעבר וינה, ספריית הקהילה, קטלוג שוורץ 155), דפים 144ב–145ב הועתקו כמה מן התשובות שבקונטרס, אך לא נזכר עליהן שמו של רב שרירא גאון. וראה עתה תשובות רב שרירא בן חנינא (!) גאון, חלק א: אורח חיים ויורה דעה, מהדורת נ"ד רבינובוביץ, ירושלים תשנ"ט, עמ' כג–כד סי' יז–יח, ועמ' סה–סז סי' מג–מו.

103 מעשה רוקח, סי' נד = האסופות (כ"י לונדון), דף 120ג, ביתר אריכות (הובא אצל ש"א שטרן, סדר קידוש והבדלה לרבותינו הראשונים, בני ברק תשנ"ב, עמ' ה הערה כז*); והשווה ספר ראב"ן, סי' רעא; אוצר הגאונים, ברכות, תשובות, סי' רסג); מעשה רוקח, סי' נה–נו, נז–נט = האסופות (כ"י לונדון), דף 41א (נדפס אצל שטרן, הגדה של פסח עם פירוש הראב"ן [לעיל הערה 22], עמ' קכב–קכד). וראה גם מעשה רוקח, סי' סא = האסופות (כ"י לונדון), דף 38ג (שטרן, שם, עמ' קיג–קיד).

104 אמרכל הלכות יין נסך, עמ' 12–23. טופס אחר של הלכות יין נסך, שהוא כנראה עיבוד של ספר אמרכל, מצאתי בכ"י לונדון, מונטיפיורי 130, דפים 24ב–25א, ושם קטעים נוספים שהועתקו ממעשה רוקח.

נמצאים לפנינו! אך כבר העיד בנו א' אפטוביצר כי "המחבר לא דקדק בדבריו והחליף גברא בגברא",¹⁰⁵ ואף כאן אירע כדבר הזה. העתקות נוספות ממעשה רוקח באו בקובץ תשובות מהר"ם מרוטנבורג שבכ"י אוקספורד 106,844 בהגהות לדרשות ר' חיים אור זרוע,¹⁰⁷ בהגהות לשערי דורא,¹⁰⁸ ועוד.

* * *

אף שרבו המצטטים ממעשה רוקח, לא עלה בידינו לקבוע מה היה שמו של חיבור זה — שהרי את השם מעשה רוקח קבע הרב מרגליות מדעתו, כפי שהערנו כבר בתחילת דברינו. אף לא אחד מהראשונים שציטטו מחיבורנו נקב בשמו, ויש מהם שכינהו רוקח, כשם חיבורו העיקרי של ר' אלעזר מורמייזא.¹⁰⁹ ועוד נשוב לכך להלן.

105 אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 152. וראה גם שם, עמ' 271, ובהערותיו לראבי"ה, ח"א, עמ' 120 הערה 11. נוראה גם שם, ח"ב, עמ' 87 הערה 4, אך כאן יש ללמד זכות על ספר אמרכל; הציטוט שבאמרכל (חמשה קונטרסים [לעיל הערה 25], דף כו ע"א, וחסר באמרכל הלכות פסח) "כתב הרוקח שלא להגעיל..." מצוי בספר הרוקח, סי' רסא, ואילו ההמשך, "הוגד לי בשם א"א...", הלכות מראבי"ה, הובא באנונימיות.]

106 כ"י אוקספורד, דף 34 ס"י שמד-שמו = מעשה רוקח, סי' קלה, קלז, סוף קמא, קלד. קטעים אלו באים בכתב היד באנונימיות, ובסוף כל סימן רשום רק "מצאתי". [סי' שמה-שמו נדפסו בספר שאלות ותשובות מר' יצחק בן משה אור זרוע ומאיר בן ברוך, מהדורת י"ז כהנא, ירושלים תש"ג, עמ' נג-נד. ומשם עולה כי המילים "כך פי' רבינו שמואל בר נטרונאי" שבמעשה רוקח, סוף סי' קלג, מתייחסות להלן, סי' קלד, ולא לסי' קלג.] שם, דף 35ב-ג סי' תקכה = מעשה רוקח, סי' קפו-קפז (והשווה גם הלכות נידה לר' יצחק מדונ'א [בסוף סי' שערי דורא, זאסלב תקס"ז], סי' כג).

107 דרשות מהר"ח (לעיל הערה 25), עמ' 84-88 (ראה שם הערות 120, 135, 155, 157). על טיבן של ההגהות ועל מחברן ראה שם במבוא, עמ' י.

108 חלקן באו בדפוס וחלקן עדיין בכתבי יד שונים. מקצת מהציטוטים הזכרנו בדברינו לעיל הערות 63-67.

109 בהגהות לשערי דורא שבכ"י בודפשט, קיפמן A370, עמ' 302-303, מובאת פסקה מן החיבור בשם רוקח מרקחות, אך בכתבי יד אחרים של שערי דורא נרשם באותו מקום רוקח סתם (לעיל הערה 65). בדרך כלל רשם אותו סופר רוקח סתם, וסבורני כי רוקח מרקחות איננו אלא משחק לשון של הסופר. נוראה גם שם, עמ' 375: "זה לשון הרוקח, שני בני מעי' היוצאי' מן הבהמה... עכ"ל רוקח מרקחות"; ואילו בהגהות לשערי דורא שבכ"י פרמה 148, דף 87ג-ד: "וזהו לשון הרוקח... רוקח". ולא מצאתי את מקור הדברים.]

ב. שערי שחיטה וטרפות

1. שערי טרפות

ר' אלעזר מוורמייזא כתב חיבור שלישי בהלכה, נוסף על ספר הרוקח וספר מעשה רוקח, והוא "ל"ו שערים על טריפות הריאה". החיבור מצוי בכתבי יד רבים,¹¹⁰ והוא נדפס לפני כשישים שנה¹¹¹ בצורה משובשת מאוד (עד שיכולים אנו לומר עליו את אשר כתב ר' אליהו קפשאל על ספר הרוקח, "שהדפוס ההוא הוא מוטעה ומשובש לרוב, אין שורה שאין שם טעות ואולי טעיות").¹¹² גם כאן,

110 אוקספורד 696, דפים 24–37א; לונדון, מונטיפיורי 139, דפים 1–20א (ראה עליו בסוף ההערה); ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 4199⁸, דפים 214א–225א; לידס, האוניברסיטה, רות 320, דפים 13א–35ב (עם הגהות רבות ב"חלונות"); פרמה 392, דפים [146א–158א] (עד אמצע שער לד, ריש עמ' כא בנדפס, וכתב שם הסופר: "ואיני יודע אם הוא חזן אם לאו", והעמודים הסמוכים נותרו ריקים). ארבעה כתבי יד נוספים של החיבור מתוארים להלן, בגוף דברינו. אשר לכ"י מונטיפיורי, הוא הועתק במאה ה-19 מכ"י אוקספורד; ראה למשל החסרונות הזוהים בכ"י אוקספורד, דף 47, ובכ"י מונטיפיורי, דפים 32ב–33א. כתב היד היה בשעתו ברשותו של שז"ח הלבירשטם (ראה תיאורו: קהלת שלמה, והיא רשימת הספרים כ"י הנמצאים ביד שזח"ה בביעליטץ, וויען תר"ן, עמ' 24 מס' 175), והוא נזכר גם אצל מ' גידמן, התורה והחיים, ח"א, ווארשא תרנ"ז, עמ' 220 הערה 1 ועמ' 223 הערה 1.

111 "ל"ו שערים... על טריפות הריאה, מהדורת ז' בעדנאוויץ, ניו יורק תש"א. כתב היד ששימש את המהדיר הוא אוקספורד 696, שבאו בו הוספות מאוחרות, שאינן נמצאות בכתבי היד האחרים (עמ' ה: "ומהר"מ ז"ל כתב... קרום טרפה"; עמ' טו שו' 7 "ה"ג אמר רב יוסף... עד סוף עמ' טו "אלא כפר"י" [תחילת הקטע לקוחה מספר הישר, חלק החידושים, ס"י תשעח]).

112 ראה להלן הערה 181. נוסף לטעויות העתקה לאין ספור של המהדיר יש בספר טעויות "מקוריות" יותר, כגון שורות שנעתקו פעמיים (השורות השנייה והשלישית של שער ה, שנכפלו מיד לאחר מכן), שורות שבאו שלא במקומן (עמ' טז, הכותרת שער כז ושתי השורות שלאחריה [וכתב... בבשר"] מקומן לאחר שתי השורות הראשונות של עמ' יז [הציטוט מספר יראים, ס"י טו, נמשך עד סוף שער כט; הכותרות שער כז, שער כח ושער כט אינן בכתב היד, וכמוהן הכותרות שהוסיף המהדיר לשערים ג, ד, כו, ל; בשאר כתבי היד החלוקה ל"ו שערים שונה]), ואף עמודים שלמים שנדפסו שלא במקומם (הסדר הנכון הוא: עמ' א–ח, יב–יד, ט–יא, טו ואילך).

בסוף הספר (עמ' כד–כו) נדפסו "שלושה תשובות ממר רב יוסף גאון ז"ל מכ"י אקספרד", וזה פשרן: בכ"י ניו יורק, בית המדרש לרבנים 1475 Rab. (אדלר 1765), מצוי קובץ של תשובות הרי"ף, ובסופן (דפים 330–32א) כמה תשובות גאונים. תשובות הגאונים נדפסו בחלקן בידי א' מארכס, "שלוש תשובות לרב יוסף גאון מתא מחסיא", גני קדם ג (תרפ"ה–תרפ"ו), עמ' 57–66 (וראה ביקורתו של ש' אסף, קרית ספר ב [תרפ"ה–תרפ"ו], עמ' 183), וכולן בידי א' מרמרשטיין בתשובות הגאונים שלו, דעווא תרפ"ח, עמ' 30–31; לאחר שנים אחדות ההדיר בידנוביץ את תשובות הרי"ף, ועמן את תשובות הגאונים שבכתב היד (שו"ת הרי"ף, בילגורי תרצ"ה, עמ' 37–38). נראה

בדומה לספר מעשה רוקח, הספר הנדפס איננו אלא חלק קטן מתוך חיבור גדול שכתב ר' אלעזר, ובמקרה זה חיבור שהקיף את כל הלכות שחיטה וטרפות. חלק מהחיבור אבד מאתנו, אך רובו נמצא בידינו בחמישה כתבי יד, שטרם זוהו עד כה.

החשוב שבכתבי היד של החיבור הוא זה שבניו יורק, בית המדרש לרבנים (Rab. 1923; Mic. 8274; אדלר 1444). כתב היד נזכר פעמים מספר במחקר, אם משום צורתו החיצונית המיוחדת ואם בשל הקולופון שלו,¹¹³ אך לתוכנו לא נתנו חכמים את דעתם. כתב היד קדום, מהמחצית השנייה של המאה ה-13. ואלו דברי הקולופון:

ברוך אתה ה' למדיני חוקיך, וירום צור אלהי ישעי אשר זיכני להעתיק
הילכות טריפות וכשירות מספר רוקח אשר חיבר רבינו הרב ר' אלעזר
הגדול מוורמיישא זכר צדיק וקדוש לברכה, והנם מבוארים היטב בפירוש
האשל הגדול רבינו שלמה זצ"ל וגם בתוספות של הרב ר' שמשון משאנץ
באר היטב, ובכל מקום הכתוב בזה ספר ואני הקטן, הוא הנשר הגדול
הרב ר' אלעזר ז"ל. ואני הצעיר יוסף בר נתנאל נכדו של רבינו הרב
ר' יוסף קלצון איש ירושלים אשר הלך לארץ הצבי המעתיק לפי אומד
דעתי הוצאתי כל דבר שתום לאורה (דף 69ב).¹¹⁴

שבאותה שעה היה בידו של בידנוביץ רק צילום של חלק מכ"י ניו יורק, עד דף 31א,
ולכן התשובה האחרונה שהדפיס היא קטועה. לאחר מכן הגיע לידי צילום של המשך
כתב היד, וממנו נדפסו שלוש התשובות שבסוף ספר ל"ו שערים (דפים 31ב-32א
בכתב היד), אך כאן כבר קרא בידנוביץ לכ"י ניו יורק "כ"י אקספורד". [בזאת עדיין
לא תמו תלאתיו של כתב היד; בידנוביץ הדפיס קטעים נוספים מכתב היד (דפים
32ב-38א) בספרו חוט המשולש השני, [ניו יורק תש"ב], עמ' כד-לח. אף כאן כותב
בידנוביץ בשער הספר שהפרסום הוא מכ"י אוקספורד, ואף כאן הוא הפסיק להעתיק
באמצע המשפט, והוסיף משלו "חסר פה וצ"ל לכן תקנו וכו' ". על דרכו של המהדיר
בספריו האחרים ראה ב"מ לויך, ארצו הגאונים, יבמות, עמ' 38 הערה ח; י"מ תא-שמע,
רבי זרחיה הלוי בעל המאור ובני חוגו, ירושלים תשנ"ג, עמ' 19].

A. Marx, *Bibliographical Studies and Notes on Rare Books and Manuscripts in the* 113
Library of the Jewish Theological Seminary of America, New York 1977, pp. 32-33
(מארכס מזכיר שם כתב יד של חיבור בהלכה, שדפיו ארוכים וצרים בצורה יוצאת
דופן, וכונתו כנראה לכתב יד זה); אורבך, בעלי התוספות, עמ' 320 והערה 15 שם.
בדיונו של אורבך על ר' אלעזר מוורמיישא וכתביו (שם, עמ' 388-411) לא נזכר כלל
ספר ל"ו שערים!

ר' יוסף קלצון נפטר בשנת 1221 (י' תא-שמע, "כרוניקה חדשה לתקופת בעלי התוספות 114
מחוגו של ר"י הזקן", שלם ג [תשמ"א], עמ' 323), וזמנו של הנכד הוא בוודאי במחצית
השנייה של המאה ה-13.

החיבור הנזכר כאן, "הילכות טריפות וכשירות מספר רוקח" (דפים 46א–69ב בכתב היד), איננו קטע מספר הרוקח שבידינו, כי אם חיבור נפרד שכתב ר' אלעזר בהלכות טרפות. החיבור מחולק להלכות הלכות, על פי סוגי הטרפות, וכל הלכה מחולקת לשערים. ל"ו השערים על הלכות טרפות הריאה (דפים 49א–56ב בכתב היד) הם רק פרק אחד מן הספר, אם גם הפרק הגדול ביותר, וכמותו כתב ר' אלעזר מוורמייזא עוד פרקים רבים: הלכות נקובת הוושט בחמישה שערים, הלכות פסוקת הגרגרת בשמונה שערים, משפט המוח בחמישה שערים, משפט הכבד בשמונה שערים, וכן הלאה וכן הלאה. בסך הכול 25 פרקים, ובהם 160 שערים.

נראה שמתחילה כתב ר' אלעזר את חיבורו על הלכות טרפות הריאה בלבד, שהן השכיחות יותר, ולכן באים ברוב כתבי היד של החיבור רק ל"ו השערים על הלכות טרפות הריאה. לאחר מכן נמלך המחבר בדעתו, והוסיף עליהם שערים בכל הלכות טרפות. את השערים שבהלכות טרפות הריאה קבע ר' אלעזר באמצע החיבור, ולפניהם ולאחריהם הוא שילב את הפרקים הנוספים. לפני הלכות טרפות הריאה באו בכ"י ניו יורק שש הלכות אחרות, הכוללות ביחד שלושים וארבעה שערים: הלכות נקובת הוושט (חמישה שערים), הלכות פסוקת הגרגרת (שמונה שערים), משפט המוח (חמישה שערים), משפט הלב (ארבעה שערים), משפט חוט השדרה (ארבעה שערים), ומשפט הכבד (שמונה שערים). לאחר הלכות אלו קבע ר' אלעזר את הלכות טרפות הריאה, בל"ו שערים, ולאחריהן הוא ממשיך ודן בארוכה בשבע-עשרה הלכות אחרות, ובהן כתשעים שערים נוספים.¹¹⁵ ה"תפר" שבין שני חלקי החיבור, בין ל"ו השערים שנכתבו תחילה לבין שאר ההלכות שנתחברו מאוחר יותר, ניכר עדיין בכתב היד: בסוף הלכות הכבד, מיד לפני הלכות טרפות הריאה, חתם המחבר את שמו וכתב: "נשלם משפט הכבד בח' שערים, וסימניהון אלעזר בן הרב ר' יהודה

115 הלכות נקובת המרה (חמישה שערים), משפטי הקיבה (שני שערים), משפט הילכות הדקין (שבעה שערים), הילכות הכרס (שלושה שערים), הילכות המסס ובית הכוסות (שלושה שערים), הילכות נפולה (שמונה שערים), הילכות שבירת הצלעות (שני שערים), הילכות דרוסה (שישה שערים), הילכות משפטי בהמה שנחתכו רגליה האחרונים (שבעה שערים), הילכות הטחול (חמישה שערים), הילכות הכליות (חמישה שערים), הילכות הלחי (שני שערים), הילכות חרותה (שלושה שערים), הילכות גלודה (שער אחד), הילכות טריפות וכשירות בבהמה (שער אחד), הילכות טריפות בעוף (שבעה-עשר שערים), הילכות כשירות בעוף (שנים-עשר שערים).

יחיה באהבת שמים" ¹¹⁶; ויש במשפט זה ללמד, שלפנינו צירוף של שתי חטיבות נפרדות של החיבור.

* * *

שלושה כתבי יד נוספים של החיבור השלם מצויים בידינו, ואף הם קדומים (שני הראשונים נכתבו בעשור הראשון של המאה ה-14), אך כולם פגומים: (א) ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 1282° 117.8^o המעתיק של כתב היד הכיר בתחילה רק את ל"ו השערים על הלכות טרפות הריאה, והוא העתיקם בדפים 31–46. לאחר מכן הגיע לידי חיבורו המלא של ר' אלעזר על הלכות טרפות, והוא העתיק אותו, בדיו שונה, בדפים 46–58. הסופר העתיק את שש ההלכות הראשונות (משפט הוושט, פסוקת הגרגרת, ניקב קרום של מוח, ניקב הלב לבית חללו, שבירת השדרה וניטלה הכבד), לאחר מכן דילג על הלכות טרפות הריאה, שאותן כבר העתיק קודם לכן, והמשיך בהלכות מרה, הלכות הקיבה, הלכות דקין, הלכות הכרס והלכות המסס ובית הכוסות — בדיוק באותו סדר כפי שהם מופיעות בכ"י ניו יורק. לאחר הלכות המסס ובית הכוסות כתב הסופר את הכותרת של השערים הסמוכים, "הילכות נפילה", אך בזה הוא הפסיק להעתיק, באמצע העמוד. בכ"י ירושלים חסרות אפוא עוד הלכות רבות, והן נמצאות בכ"י ניו יורק. (ב) ירושלים, מכון שוקן 13160. ¹¹⁸ בכתב היד באו ל"ו השערים בהלכות

116 דף 49א, ולא הבנתי את הסימן.

117 ראה עליו ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט, עמ' 38–65 (ושם בעמ' 38 הוא קובע את זמנו של כתב היד לשנת 1305); י' אלבוים, "שלש דרשות אשכנזיות קדומות מכ"י בית-הספרים", קריית ספר מח (תשל"ג), עמ' 340–347. נראה שכתב יד זה הוא הנזכר אצל מ' מרגליות, הלכות הנגיד, ירושלים תשכ"ב, עמ' [189]: "כת"י הלכות טריפות של בעל הרוקח... נכתב על קלף במאה הי"ד בערך, הובא ע"י ד"ר אויגן מאיר, וראיתו בידי הרב אסף ז"ל".

118 באמצע המאה ה-19 מצוי היה כתב היד בפרנקפורט דמיין; ראה כפתור ופרח, מהדורת צ"ה עדלמאן, ברלין תר"א, מבוא, עמ' XXIX: "רבינו אלעזר מגרמייזא... ות"י נמצא ס' השערים כת"י מאתו על דיני טריפות הריאה אשר ניתן לי למנחה מאוהבי הגביר הרבני מ' בנימין נ"ה נ"י מק"ק פפד"מ"; ש' זקס, התחיה, א, ברלין תר"י, עמ' 67: "ראיתי אצל החכם חן טוב שי... בכ"י ס' השערים של בעל הרוקח"; י' בער, סדר עבודת ישראל, רדליהיים תרכ"ח, מבוא, עמ' V: "סדור כתב יד על קלף נכתב בשנת ס"ו, כולל התפלות לכל השנה... ומנהגים ודינים וענינים יקרים אחרים... סגולה לר' בנימן ניראהאפיהיים הי"ו בפפד"מ" (בער קבע את זמנו של כתב היד על פי חשבון התקופות שבדף 132א, שבו כתב הסופר "יש לנו ה' אלפים וס"ז"). כתב היד נזכר לראשונה, ובהקשר אחר, על ידי י"ל דוקס, ראה L. Duker, Zur Kenntniss der neuhebräischen

חיבוריו ההלכתיים של ר' אלעזר מוורמייזא

טרפות הריאה¹¹⁹ והשערים שלאחריהם. למרבה הצער אבדו דפים רבים מכתב היד, ולא נותרו מהשערים הנוספים כי אם חמשת השערים הראשונים של הלכות נקובת המרה ושער ומחצה מהלכות הקיבה.¹²⁰

(ג) סנט. פלוריאן, המנזר, XI 93 (a). שני דפים מקוטעים, שהופרדו כנראה מכריכה של ספר, ורק צדם האחד מצולם לפנינו.¹²¹ העמוד הראשון מכיל את שערי פסוקת הגרגרת (סוף שער א — אמצע שער ו), והעמוד השני מכיל את שערים ט—י של הלכות טרפות הריאה.

* * *

שערי של ר' אלעזר מוורמייזא עשירים במקורותיהם. הוא מצטט מתורתם של גאוני כבל (ובכללם קטעים מרובים משערי טרפות של רב שמואל בן חופני גאון, הנקרא בפיו של ר' אלעזר "ר' שמואל הנגיד")¹²² ושל חכמי אשכנז הראשונים,¹²³ אך חשובות במיוחד עדויותיו המרובות על פסקיהם של

, 152 p. *religiösen Poesie*, Frankfurt am Main 1842. וראה עוד על כתב היד: עמנואל, ספרים אבודים, עמ' 264 ואילך.

119 דפים 171–163. בין הדפים 171/170 חסרים דפים.

120 דפים 171–172 ב (מקביל לכ"י ירושלים 1282, דפים 53א–54ב). צדו השני של דף 172 דבוק לכריכת הספר, ואי אפשר לקרוא בו דבר.

121 שני הדפים מחוברים, והם מגיליון אחד, וחסרים ביניהם מספר דפים. חלקם התחתון של שני הדפים נחתך, וכן חלקו השמאלי של הדף השני. ראה תיאור הקטע אצל A.Z. Schwarz, D.S. Loewinger & E. Roth, *Die Hebräischen Handschriften in Österreich*, II, New York 1973, p. 100 no. 112

122 ראה ש' עמנואל, "שערי שחיטה וטריפות לרב שמואל בן חפני גאון", קריית ספר נט (תשמ"ד), עמ' 965–966 (=מגנזי המכון לתצלומי כתבי היד העבריים, בעריכת א' דוד, ירושלים תשנ"ו, עמ' 90). ר' אלעזר מצטט אף את ספר בשר על גבי גחלים (ל"ו שערים, שער יז. על ספר זה ראה תשובות הגאונים החדשות [לעיל הערה 93], עמ' 109 הערה 1).

123 הציטוט בשם "חכמי נרבונא" (ל"ו שערים, שער לג) לקוח אף הוא מתורתם של חכמי אשכנז הראשונים: ספר הפרדס, עמ' קמד.

עניין מיוחד יש בפסקים שר' אלעזר מביא בשם ר' יצחק בר יהודה (ראה עליו: גרוסמן [לעיל הערה 76], עמ' 298–321). כמה פעמים הוא מזכירו בשמו הידוע לנו, ר' יצחק בר יהודה (כגון ל"ו שערים, שער לד, עמ' כ–כב [=מעשה הגאונים, עמ' 88–91]). אך במקום אחד הוא מכנה אותו "רבי יצחק ב"ר יהודה הלוי" (ל"ו שערים, שער יא: "ורבי יצחק בר' יהודה הלוי חבירו של רבי יעקב בר' יקר ותלמידו אוסרין"). דבריו שם לקוחים מספר יראים, סוף סי' סו, ושם מפורש עוד יותר: "רבינו יצחק הלוי בר יהודה הלוי ז"ל חברו של רבינו יעקב בר יקר". בכ"י ניו יורק — ורק בו — נוסף התואר הלוי למרבית אזכוריו של ר' יצחק בר יהודה: ל"ו שערים, שער ז, דף 50א: "ועל פי ההלכות גדולות נהגו העולם להטריף בועא בשיפולי ריאה... וגם כל הגאונים

רבותיו, חכמי גרמניה במאה ה-12, פסקים שברובם לא נשתמרו אלא בשעריו של ר' אלעזר מוורמייזא.¹²⁴ ולא נזכיר כאן אלא עניין אחד, שר' אלעזר האריך בו הרבה, והוא פרשת "הנפולה שבקולוניה". פרשה זו עוררה פולמוס גדול בין חכמי גרמניה, והיא ידועה כבר מספר הרוקח, מראבי"ה ומיחוסני תנאים ואמוראים.¹²⁵ עד כה ידענו על שבעה חכמים שמעורבים היו בפולמוס (נוסף לחכמים אחרים שלא נזכרו בשמם), והם ר' שמריה משפירא, ר' יצחק הלבן, ר' יואל הלוי,¹²⁶ ר' שאלתיאל מקולוניה, ר' יהודה בן קלונימוס משפירא, ר' מאיר אחיו ור' יהודה בן קלונימוס ממגנצא (אביו של ר' אלעזר). מדיונו הארוך של ר' אלעזר בשערי טרפות למדנו עתה כי גם הוא השתתף בדיון ההלכתי, אף שהיה צעיר בשנים רבות מכל שאר החכמים שנטלו בו חלק.¹²⁷ פרטי המעשה לא היו

ורבינו יעקב ורבינו יצחק בר' יהודה הלוי אוסרים אותה" (בנדפס בלשון אחרת, ושם בשיבוש: "וכן פסק רבי יונה בר' יהודא"; אך בכ"י אוקספורד, דף 26א: "רבי יצח' בר' יהוד'"); שם, שער כז, דף 53א: "ומצאתי בתשובות רבינו יצחק בר' יהודה הלוי" (בנדפס, שער כה: "רבי יצחק בר' יהודא", בלי התואר "הלוי"); שם, שער כט, דף 54א: "ומצאתי כתוב בשם רבינו יצחק בר' יהוד' הלוי" (בנדפס, שער ל: "רבינו יצחק בר' יהודא", בלי התואר "הלוי"; הפסקה, וכן זו שלאחריה, לקוחות מפסקי "המורה" שבמעשה הגאונים, עמ' 91).

124 במקום אחד נתפרשו דבריו של ר' אלעזר מוורמייזא שלא כהוגן, כאילו הוא מזכיר את ר' שמואל הנגיד, חכם אשכנזי בן זמנו (ראה שזח"ה [לעיל הערה 110]; אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 375-376, ושם בהערה 6: "מי הוא ר' שמואל הנגיד?"). בל"ו שערים, שער יח: "מעשה היה בריאה שהביאו לפני אבא מרי הר' יב"ק בר' משה שהענינו[ניתא היה לצד שמאל ולא היה לצד ימין והתירה אבא מרי ואמר... וכן יסד רבי שמואל הנגיד דכשרה. ושלח הדברים לשפירא והשיבו לו רבינו שמריה והר' אברהם והר' יב"ק ואחיו הר' מאיר... ושלח הדברים להר' יצחק מבהם [ן]השיב לו...". בהלכות טרפות שבכ"י אוקספורד 696, דף 41ב (מיד לאחר ל"ו שערים) נתפרשו הדברים שלא כהוגן: "וכשהאינונית נמצאת בצד שמאל מעשה בא ליד רבי שמוא' הנגיד ושלח לרבי שמרי' ולשאר רבני רינוס והכשירוה. ועוד שלח להר' יצחק הלבן והשיב אדוני שאל..."; טעה כאן הכותב, והחכם ששלח לשפירא הוא כמובן ר' יהודה בר קלונימוס, שנוצר בראש העניין, ולא ר' שמואל הנגיד. וכן מפורש ברוקח, סי' שפא: "רבי יב"ק ממגנצא התירה... ושלח הדברים לרבי שמריה ולר' אברהם ולר' יהודה ולרבי מאיר אחיו ולה"ר יצחק הלוי והתירו, וכן רבי יצחק הלבן התיר" (וראה גם מעשה רוקח, סי' רכו; אור זרוע, ח"א, סי' תיא [דף נו ע"א]; שבלי הלקט, הלכות טרפות, סי' ח [דף קצט סע"ב]).

125 רוקח, סי' שפז; ראבי"ה חולין, עמ' קסט-קעו; ערכי תנאים ואמוראים (לעיל הערה 22), עמ' קי-קטו.

126 תשובתו הארוכה של ר' יואל לר' שאלתיאל (מקולוניה, ראה אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 394) מצויה בראבי"ה, ושם אסר ר' יואל בצורה נחרצת את הבהמה. ר' אלעזר מביא בשעריו כי ר' יואל פנה בעניין זה גם לר' יהודה בן קלונימוס ממגנצא, ושם נימת דבריו של ר' יואל מתונה הרבה יותר.

127 שנת לידתו של ר' אלעזר איננה ידועה, אך מסתברים דבריו של קמלהר שהוא נולד בין

חיבוריו ההלכתיים של ר' אלעזר מוורמייזא

ברורים למקצת החכמים, ולכן הם האריכו בתשובותיהם ודנו בכל האפשרויות התאורטיות, ואילו ר' אלעזר הצעיר טרח לברר היטב את פרטי המקרה, ומדבריו מתברר סיפור המעשה:

מעשה היה שנפלה הבהמה בקולונייא ממקום גבוה עשרה טפחים, ולא עמדה, ושהתה מעת לעת ושחטוה, והכשירוה בלא בדיקת חוט השדרה, כי אמרו הואיל והשדרה לא נשברה אין לחוש לפסיקת החוט. ויש שאמרו שיש לחוש... וגם לא בדקה בנקיבת קרום של מוח, כי אמרו שאינו כנגד חלל הגוף... וזה תשובתי הקטן, חקרתי שהיו מוליכין הבהמה על הדף שעל המרתף והוחלקו רגליה האחרונים, וכשראה הכנעני המוליכה אחזה בקרניה והניחה בנחת לירד במרתף, ונפלה הבהמה ולא עמדה, ושהתה מעת לעת ונשחטה ופירכסה ברגליה, ובדקה בשדרה ובבני מייעים ולא ראו בה שבר, אך קרום של מוח והחוט לא בדקו. ונראה לי הקט' לאיסור... ויש מרבני אשפירא שהיו מתירין ומורין כאבא מרי, ואני אלעזר הקטן בן הרב ר' יב"ק בר' משה כתבתי הכל, וחכם יוסיף לקח והמבין יבין ויבחר כפי סברתו והנראה לו על פי ההלכה (הלכות נפולה, שער ז, כ"י ניו יורק, דפים 361-362ב).

השנים 1160-1165 (י' קאמעלהאר, רבינו אלעזר מגרמיזא ה"רקח", רישא תר"צ, עמ' ט הערה ג). ר' שמריה משפירא, שאף הוא השתתף בפולמוס זה, ותואר שם כ"שיש", היה רבו של ר' יהודה בן קלונימוס משפירא, רבו של ר' אלעזר, והוא נולד כנראה בעשור האחרון של המאה ה"11 (ראה אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 418 הערה 11). מסתבר אפוא, כי פרשת "הנפולה שבקולונייא" התרחשה בשנות השמונים של המאה ה"12. [לדברי אפטוביצר (שם, עמ' 316-317) נולד ר' אלעזר בשנת 1140 לערך, ויכולים היינו להקדים את פרשת הנפולה לשנות השבעים, ולהקל מעט על סדר הזמנים המצומצם המוצע כאן. לשיטתו של אפטוביצר לא נצטרך לטעון כי ר' שמריה האריך ימים עד לגיל תשעים שנים, ואף לא ניאלץ לומר כי תשובתו של ר' אלעזר נכתבה בשנות העשרים שלו. אך שיטתו של אפטוביצר מעוררת שני קשיים כרונולוגיים (ומשום כך היא לא נתקבלה במחקר): האחד, בתו הגדולה של ר' אלעזר נולדה בשנת 1183 (היא נהרגה בשנת 1196, בעת שהייתה בת שלוש-עשרה שנים; ראה קמלהר, שם, עמ' טז-יט), ואין זה סביר כי נולדה כשר' אלעזר היה בן ארבעים ושלוש שנים. השני, חלק ניכר מפעילותו הספרותית של ר' אלעזר נעשה רק לאחר פטירתו של ר' יהודה החסיד בשנת 1217 (ראה י' דן, עיונים בספרות חסידות אשכנז, רמת גן 1975, עמ' 50-52), ולשיטתו של אפטוביצר ר' אלעזר היה אז זקן מופלג, בן שבעים ושבע שנים. וראה עוד אפטוביצר, שם, עמ' 174, ומה שהעיר עליו דבליצקי (לעיל הערה 53), עמ' קג. אפטוביצר (עמ' 194) הסיק מתשובת ראבי"ה לר' אלעזר, הפותחת במילים "גם במעללי יתנכר [נער]", שהייתה בין שני החכמים אהבת נעורים, שנוצרה בעת ששניהם ישבו על ספסל אחד בבית המדרש, ומכאן ששניהם היו בני גיל אחד. אך דומני כי המסקנה המתבקשת ממילות הפתיחה היא הפוכה, שראבי"ה היה מבוגר מר' אלעזר בשנים רבות, ולכן כינהו נער.]

2. ייחודו של כתב יד ניו יורק

בקולופון של כ"י ניו יורק, שהבאנו לעיל, נאמר: "ואני הצעיר יוסף בר נתנאל... המעתיק לפי אומד דעתי הוצאתי כל דבר סתום לאורה"; ורמז בכך הסופר להוספות ושינויים שהכניס בחיבור מדעתו. הסופר למד היטב את החיבור שהעתיק, ואף עיין במקורות שנזכרו בחיבור, והוסיף בכל מקום את הערותיו והסתייגותיו. להלן דוגמה אחת לדרכו של הסופר:

מעשה היה שקנה יהודי ראש כבש אחד ולכשחתך הקרן יצאו מים מן הראש הרבה, ובדק אבא מרי הרב ר' יהודה במוח ומצא בועא מליאה מים על הקרום הפנימי שהמוח מונח בו, וקרום העליון היה שלם, וקילף את הכועא וראה שם נקב בקרום התחתון ואסר את הכבש מדאמרינן¹²⁸ אמרי לה קרמא עילאה ואמרי לה קרמא תתאה וסימניך חייאת דמיתנח ביה מוחא... דהא אמרי גבי ריאה¹²⁹ וסימניך כיתונא דוורדא וכולי, ועל קרום התחתון קאמ' וסימניך, ופיר"ש דכן הלכה, הכא נמי כיון דאמ' וסימניך אמרינן נמי דכן הלכה... ואני המעתיק יוסף חקרתי ודרשתי ולא מצאתי דכן פיר"ש דכן הלכה¹³⁰ (משפט המח, שער ד, דף 48א).

הגהותיו של המעתיק פזורות לכל אורכו של החיבור,¹³¹ כגון: "ואני יוסף המעתיק חקרתי בספרי ומצאתי להפך..."; "מפי ר' יוסף מבהם¹³² ושוב מצאתי

128 חולין מה ע"א.

129 שם מו ע"א.

130 דברים אלו אינם מצויים בפירוש רש"י שלפנינו. ראשונים נוספים העירו אף הם על קטעים בפירוש רש"י למסכת חולין המצויים רק בחלק מכתבי היד. ראה כתבי ר' אברהם עפשטיין (לעיל הערה 32), עמ' רעב הערה 3; "נ אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, ג, ירושלים תשנ"א, עמ' 74.

131 הגהותיו של המעתיק מלוות אף את החיבורים האחרים שבכתב היד. בשלב מסוים נואש המעתיק מלהגיה, וכתב "מכאן ואילך אני מעתיק ואיני מבין לפי שלא היה לי פנאי לדקדק" (דף 13א), אך כבר לאחר כמה שורות הוא חוזר להעיר ולהגיה, וכותב: "אין בזה לא טעם ולא ריח ולא יכול יוסף להתאפק, דמאי שנא פחות מכזית ואפילו אם יהיה כזית שלם דין זה הוא שוה, אך אני נחרץ". [דבריו מוסבים על סדור רש"י, מהדורת ש' בובר וי' פריימאן, ברלין תרע"ב, עמ' 286, סי' תקצג. וראה שם בהערה, כי בתשובת הגאון שממנה לקוחה פסקה זו מפורש "ואפילו היה יתיר מכזיתא".]

132 חכם זה נזכר עוד פעמיים בהגהותיו של המעתיק: "מפי ר' יוסף מבהם משם הרב ר' יונתן מוירצבורג ז"ל" (ל"ו שערים, שער ז, דף 50א); "ור' יוסף מבהם אמר לי" (משפט הילכות הדקין, שער ו, דף 59א). ר' יהונתן מוירצבורג היה תלמידו של ר' יצחק הלבן ורבו של ר' יצחק אור זרוע (ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 438; שבלי הלקט, חלק

כן בתוספות אני המעתיק; "ואני תמיה על זה החילוק, שההיתיר לפנינו פשיטא, והאיסור מאיין הוא. יוסף דקלצון";¹³³ ועוד הרבה.

נוסף על ההערות שהוסיף המעתיק לחיבור, הוא שינה את לשונו של המחבר בלי להעיר על כך. כך לדוגמה אנו מוצאים בכ"י ניו יורק "אונא הסרוכה לאומא נחלקו בה גדולי הדור, ובכל מלכות אשכנז ובמלכות כנען נוהגים להיתר ובמלכותינו בצרפת לאיסור"; ועולה מכאן כי ר' אלעזר ראה את עצמו צרפתי. אך באמת אין זו אלא לשונו של המעתיק, ואילו המחבר כתב: "אונה הסרוכה לאומא נחלקו בה גדולים ואנו נוהגים היתר".¹³⁴

שינויים אלו שהזכרנו אינם אלא קצה הקרחון של ייחודו של כתב יד ניו יורק. אפשר כמעט לומר, כי אין משפט אחד בכתב יד ניו יורק המצוי באותה לשון בשאר כתבי היד.

ונסתפק בדוגמה אחת, שתלמדנו עד כמה רבו השינויים שבין כ"י ניו יורק לכתבי היד האחרים:¹³⁵

מעשה הי' בפר' חולבת שהיו עושים	מעשה היה בפרה חולבת שהיו
ממנה גבינות ולבסוף נשחט' ונמצא'	עושין ממנה גבינות ולבסוף נשחטה
טריפ' ושאלו לאב' מרי הר' יב"ק	ונמצאת טריפה, ושאלו לאבא מרי
בר' משה מן הגבינות.	הרב ר' יב"ק בר' משה דין הגבינות
	שנעשו מאותה הפרה שנשחטה
	ונטרפה מה הן, כשירות או אסורות.

שני [לעיל הערה 46], מבוא, עמ' 21-22), והיה אפוא בן זמנו של ר' אלעזר; תלמידו ר' יוסף מבהם, שאיננו ידוע לי ממקום אחר, היה צעיר בדור אחד לערך מר' אלעזר מוורמייזא.

133 פסוקת הגרגרת, שער ד, דף 47 א; ל"ו שערים, שער כז, דף 53 א; טריפות בעוף, שער ח, דף 68 (המשפט האחרון מלמד כי ר' יוסף המעתיק גר אף הוא בקלצון, עיר מגוריו של זקנו).

134 ל"ו שערים, תחילת שער יא; כ"י ניו יורק, דף 50 ב (ושם בסמוך, סוף שער י, הוא מעיד שוב על מנהג צרפת: "ואני המעתיק יוסף בר' נתנאל יודע אני שבמלכותינו בצרפת אוסרים אותה וקורין לזה הטרפות חלון בריאה ומטריפי' כרבי' חננאל" [משפט זה בא בכ"י ניו יורק במקום המשפט האחרון של שער י, "זה הכלל בידך..."]).

135 הילכות המסס ובית הכוסות, שער ג, כ"י ירושלים 1282, דפים 357-358, וכ"י ניו יורק, דף 60 א-ב.

והשיב נראה בעיני דמותרות והוא
הדין לביצי התרנגולת משום
דאמרינן בהמה בחייה בחזקת היתיר
עומדת לחלב והעמידנה על חזקתה
ואימור לא נטרפה בשעה שהיו
עושין ממנה הגבינות...

ולא דמי לנידה דבית הילל אומ'
תטמא מעת לעת ולא אמרינן העמד
הגוף על חזקתו, התם משום חומרא
דטהרות...

וגם לא דמי להא דאמרינן לעיל ספ"ק
טבל ונמצא עליו דבר חוצץ דלא
עלתה לו טבילה, התם בגוף איתרעי
דנימא העמד טמא על חזקתו, אבל
הכא בהמה איתרעי חלב לא איתרעי,
והעמד חלב על חזקתו...

והשיב¹³⁶ נר' בעיני דמותרת, וה"ה
לביצי תרנגולת, דאמר' בהמ' בחיי'
בחזק' היתר עומדת לחלב, והעמידה
על חזקת' ואימור לא ניטרפ' באותה
שעה אע"ג דנמצאת טריפ' לאחר
מיכן...

והא דאמרי' לעיל פ"ק טבל ונמצא
עליו דבר חוצץ, התם הגוף איתרעי
אימור העמד טמא על חזקתו, לגבי
בהמ' אמרי' סכין איתרעי בהמ' לא
איתרעי...

ואפילו להנך לישני אשה (מגרשת)
[מרגשת] כו' אם אית' דאיתי דם כו'
משו' פירייה וריבייה, משמ' דלהילל
לא אמ' העמד הגוף על חזקתו,
דווק' לעיניין טהרות משו' חומר'
דטהרות....

136 התשובה מובאת בקיצור ברוקח, סי' שפו (בנוסח הדומה לכ"י ירושלים). במדכי,
חולין, סי' תרלה, מובאת התשובה בשם "ר"י", אך בכ"י בודפשט 1, דף 249א: "ורבינ'
יב"ק בר' משה". ר' אלעזר ואביו אינם מזכירים כלל את דעות קודמיהם בשאלה זו.
ראה הלכות גדולות, ג, עמ' 230-231; הפרדס, עמ' קנח; תשובת רשב"ם ורבנו תם,
מובאת בראב"ה חולין, עמ' קנ-קנא (=שערי דורא, סי' פד [ומשם הובאו הדברים
בטעות בספר תשובות רש"י, סי' קמו: !]).

ואומר אני שאפי' הגבינות שנעשו
שעה אחת קודם שחיטה מותרות,
ולא דמי להוגלד פי המכה...
ומה שאנו אוסרין כל הנקבים
שנמצאים לאחר שחיטה ולא אמרין
העמד בהמה על חזקתה ובחזקת
היתיר עומדת מכיון שנשחטה...

ומה שאנו אוסרים כל הנקבי'
שנמצאים אחר שחיט' ולא אמ'
העמד על חזקת' מאחר שנשחט...

ולא דמי להוגלד פי המכה... אומ'
אני שהגבינות מותרות שנעשו מהן
אפי' שעה אחת קודם שחיט'... (כ"י
ירושלים).

ואני יוסף המעתיק קשה לי שגם כמו
כן הוה לן למימר ולמיתלי לחומרא
גבי אילו גבינות שנעשו מאותה פרה
שנשחטה ונטרפה מהאי טעמא¹³⁷
(כ"י ניו יורק).

השינויים המרובים שבין כ"י ניו יורק לבין כל כתבי היד האחרים¹³⁸ מעלים את
השאלה, האם כל השינויים הם מעשה ידי של המעתיק, ששינה בחיבור כרצונו
ועשה בו כבתוך שלו (ואף העביר קטעים שלמים בחיבור ממקום למקום¹³⁹), או
שמה כ"י ניו יורק הוא מהדורה בתרא של החיבור, וחלק מהשינויים שבו הם
מלאכתו של ר' אלעזר מוורמייזא עצמו? אין בידינו תשובה ברורה לשאלה זו,
אך בין כך ובין כך יש לזכור, כי חלק ניכר מהחיבור מצוי לפנינו אך ורק בכ"י
ניו יורק, וכתב יד זה איננו משקף את צורתו הראשונית של החיבור, כפי שיצא

137 זקנו של המעתיק פסק להיתר; ראה מרדכי, שם (עם תיקוני נוסח על פי כ"י בודפשט
1, דף 249א): "וכ"כ מהר"ם להיתר בשם רבו הש"ר בשם רבינו יוסף קלצון, משום
דלא שייך למימר גבי בהמה טריף ואחאי כמו גבי מקוה חסר ואתאי".

138 שלושת כתבי היד של החיבור השלם (השניים שבירושלים והקטע שבסנט. פלוריאן)
ועוד ארבעת כתבי היד של ל"ו שערים (לעיל הערה 110).

139 כגון: "כתוב למעלה, ותעיין מתחילת שער ב' דנקובת המוח ועד סופו ושם תמצא
מבואר היטיב כל ענייני ריאה דאוושא מה דינה" (ל"ו שערים, שער א, דף 49א); "עייין
בשער ד' של נקובת הלב למעלה ושם תמצא דינו כתוב ומבואר" (שם, שער כח, דף
53א); "עייין בשער ח' של משפטי הריאה ושם תמצא דינם מבואר היטיב" (שם, שער
לה, דף 56א); "עייין בשער ד' של הילכות הלב למעלה ושם תמצא פירושו מבואר
היטיב" (הילכות הדקין, שער ה, דף 58 ב); ועוד. וראה גם בהערה הבאה.

מתחת ידיו של ר' אלעזר. יש בכתב היד שינויים והוספות של המעתיק —
שלא כולם חתומים בכירור, וחלקם אינם מובדלים די הצורך מדברי המחבר —
ואולי אף שינויים שעשה המחבר עצמו.

3. שערי שחיטה

בכתבי היד שהזכרנו עד עתה מצויים רק שערי טרפות של ר' אלעזר, אך
החיבור כלל גם את הלכות שחיטה.¹⁴⁰ קטע משערי שחיטה מצאתי בכ"י
קמבריג', האוניברסיטה Add. 640, דפים א1-5ב. העמוד הראשון של כתב
היד מטושטש, ואינני יכול לקרוא בו. אך בעמודים הסמוכים מזכיר הכותב
את מורו, ר' יהודה בר קלונימוס בר מאיר,¹⁴¹ ואף את אביו, ועולה בוודאות כי
הדובר הוא ר' אלעזר מוורמייזא:

אדם שאין אנו יודעים אם יודע הילכות שחיטה או לאו שחיטה כשירה
דקיימ' לן רוב מצויין אצל שחיטה מומחין הן... וכן פסק רבינו אבא מורי
הרב ר' יב"ק וכן פסק רבינו חננאל והאלפיסי ורבי יב"א (דף א2-ב).

הלכות שחיטה אלו מחולקות היו להלכות, וכל הלכה נחלקה לשערים, בדיוק
כצורתן של הלכות טרפות. בכ"י קמבריג' נותרו הכותרות "סליקו הילכות
סכינין בה' שערים" ו"סליקו הילכות שחיטה בכל (!) שערים",¹⁴² אך החלוקה
לשערים לא נשתמרה בכתב היד, ונראה שהמעתיק שינה מעט.

140 הלכות שחיטה נזכרות לכאורה במפורש בשערי טרפות שבכ"י ניו יורק: "עייין למעלה
בהילכות עיקור ושם תמצא דין תורבץ הוושט מפורש היטב", "גם זה עייין בהילכות עיקור"
(הלכות נקובת הוושט, שערים ד, ה, דף 246ב); "עייין בהילכות הגרמה ושם תמצא מבואר
היטב" (הלכות פסוקת הגרמת, שער ו, דף 47א). אך משפטים אלו חסרים בכ"י ירושלים
1282, והם כנראה מעשי ידי הסופר, המציין למה שכתב לעיל בכתב היד [חלק זה של
כתב היד נדפס בשם "חידושי רבינו יוסף בהר"ר נתנאל איש ירושלים מבעלי התוספות
על מסכת חולין", ספר זכרון יהושע... לזכרו ולע"נ של הרב יהושע יעקב ויסבורד הי"ד,
ירושלים תשנ"ד, והקטעים הרלוונטיים: שם, עמ' פה-פו, פא-פג].

141 דף א5: "פסק מורי הרב ר' יב"ק בר' מאיר במסכת פסחים בפר' אילו עוברין גבי
פלוגתא דרבה ורב חסדא (באונס) [באופה] מיום טוב לחול... וכן אמ' רב אמ' אשי
בטיבא, טינא בת זריעה היא, במתנית' תנא עפר לא, קצת ש"מ מיהא דאסור לכסות
בעפר תיחות שמרבק יחד מפני ליחלוח". הפסק הובא באנונימיות ברוקח, סוף סי' שפ.
142 דף א2 ודף 5ב, ואינני יודע מה פירוש "בכל". מיד לאחר מכן כתב הסופר "בצעות יסד
ארץ בחכמה מעתיק קיצור ספר התרומה", וכונתו כנראה לחיבור הסמוך, החסר כיום
בכתב היד (ויש לתקן אפוא את התיאור בקטלוג החדש של כתבי היד שבקמבריג': S.
C. Reif, *Hebrew Manuscripts at Cambridge University Library*, Cambridge 1997,
(pp. 188-189).

כ"י קמבריג' מכיל רק חלק משערי שחיטה, וחלקים נכבדים מהחיבור עדיין חסרים. ושמא הוא עתיד להתגלות בשלמותו בין עשרות החיבורים האנונימיים בהלכות שחיטה המצויים בכתבי יד.

ג. דרשת הפסח

ספר מעשה רוקח עומד בזיקה הדוקה לחיבור אחר של ר' אלעזר, חיבור שלא היה ידוע כלל עד היום – והוא דרשת הפסח שלו. חיבור זה מצוי בכתב יד יחיד, שצילומו הגיע רק עתה לארץ, הוא כ"י מוסקבה, ספריית המדינה, אוסף גינצבורג 511. כתב היד קרום, ונכתב בסוף המאה ה-13 או בתחילת המאה ה-14.¹⁴³ הוא מכיל את פירושו של ר' אלעזר מוורמייזא לסידור (דפים 3א-187ב)¹⁴⁴ ולהגדה של פסח (דפים 203א-221א), ובין זה לזה "דרשה לדרוש בפסח אתו"¹⁴⁵ אני אלעזר כאשר קבלתי ממורי ר' יהודה החסיד ומאבא מרי הרב ר' יהודה בר קלונימוס, יכלו בטוב ימיהם ושנותם בנעימים" (דפים 187ב-203א).

143 נועצתי בעניין זה עם בנימין ריצ'לר וד"ר עדנה אנגל, ותודתי נתונה להם. כתב היד נכתב בידי שני סופרים. הראשון, שכתב הערה אחת בגיליון כתב היד וחתם עליה את שמו, "חיים ב"ר ברכיה ישר' זלה"ה ז"ל הסופר" (דף 102ב בגיליון), העתיק את דפים 1-159, ועיטר במקומות רבים את השמות חיים וישראל. הסופר השני, אביגדור ב"ר שמואל יהודה הלוי, כתב את דפים 160-221 וחתם את שמו בקולופון שבסוף כתב היד. על טיב הנוסח של כתב היד ראה עמנואל, הפולמוס, ליד ציון הערה 27. בראש כתב היד באו שתי הוספות שאינן שייכות לפירוש הסידור. האחת, קטע מפירוש אחר לסידור, מאת קרוב משפחתו של ר' יהודה החסיד, ובו סדר הקבלה של חסידי אשכנז דור אחר דור, עד לשמעון הצדיק, ונכתב בראשו: "זה הועתק במדינת ריגנשפורק בבית הר"ר יהודה ב"ר משה בן בנו של רבינו אפרים אשר מצא בבית מדרשו של הר"ר אלעזר מוורמייזא הנקרא סוד שכל והיה כתוב בתוכו כל סדר טעמי תפלה וסודיהן" (דפים 1א-2; נדפס בחלקו בידי נויבאוואר, וכולו בידי גרוס: A. Neubauer, "Elasar aus Worms", *Israelietische Letterbode* 10 [1884-1885], pp. 111-112; H. Gross, "Zwei kabbalistische Traditionsketten des R. Eleasar aus Worms", *MGWJ* 49 [1905], pp. 692-700). ההוספה השנייה היא קטע מהקדמת ספר הרוקח, הנקראת כאן "סוד יראת ה' מרבינו אלעזר הרקח ז"ל" (דף 2א-ב, ולאחר מכן קטע קצר נוסף [ראה עתה ספר רקח, הקדמה והלכות חסידות, מהדורת י"א רוזנפלד, ניו יורק תשנ"ח, מבוא, עמ' כט-לא]). לאחר שתי הוספות כתב הסופר "עד כאן מהעתקת ר' שניאור הנקדן, ועתה אתחיל מפרושים הישנים", ומכאן ואילך בא פירושו של ר' אלעזר לסידור. קטע נוסף מהעתקת ר' שניאור השתרכב לדף 10א, ואף הוא איננו מפירושו של ר' אלעזר לסידור, כפי שכבר כתב הסופר בגיליון: "זו העתקה אחרת".

145 =אכתוב (על פי שמואל א כא 14: ויתו על דלתות השער, ושם ברש"י).

על מנהגו של ר' אלעזר מוורמייזא לדרוש ברכים ידענו זה מכבר,¹⁴⁶ אך לא ידענו כי הוא העלה את דבריו על הכתב. דרשה זו היא אחד מהחיבורים הרבים של בעלי התוספות — שמי יודע מה מניינם — שאיש מן הראשונים לא הזכירם בשמם,¹⁴⁷ ואין לדעת על אבדנם קודם לגילויים. וגלגל חוזר הוא; מציאתו של חיבור אחד מלמדת על חיבור אחר שאבד מאתנו. בדרשה מזכיר ר' אלעזר את פירושו למסכת חולין, שעד עתה לא ידענו כלל על קיומו:¹⁴⁸

[סכין צריך להגעיל בכלי ראשון]...¹⁴⁹ והא דאמ' בהכל שוחטי' גבי סכין¹⁵⁰ אימ' שליבנה באור, התם לאו דוק' נקט ליבון... והואיל (לאסור) [והאיסור] משום שמנונית אפי' בהגעלה מותר כדמשמע הכא. ודין הסכינים כבר כתבתי אני אלעזר הקטן בהכל שוחטין (דף 190א).

עד היום לא הגיעו לידינו מדרשותיהם של בעלי התוספות אלא קטעים קצרים בלבד,¹⁵¹ וכאן לפנינו דרשה שלמה וארוכה, שיש ללמוד ממנה הרבה. הדרשה

146 בקינתו על מות אשתו כתב ר' אלעזר, כי היא נהגה לשמוע בשבת את דרשותיו (א"מ הברמן, גזירות אשכנז וצרפת, ירושלים תש"ו, עמ' קסו; שירת הרוקח, מהדורת י" מיזליש, ירושלים תשנ"ג, עמ' 229). וראה גם פירושי סידור התפילה לרוקח, מהדורת מ' וי"א הרשור, ירושלים תשנ"ב, עמ' פא: "בשבת צריך לדרוש דברים הנחמדים מזהב... שצריך להקהיל קהלות בשבת ולדרוש"; רוקח, סי' רג: "וצריכין ישראל לשמוח בראש השנה... ולאחר שהתפללו אוכלין ודורשין מעניינו של יום".

147 קטעים מהדרשה הובאו אצל כמה ראשונים, אך לא נכתב עליהם כי מקורם בדרשת הפסח (ראה למשל להלן, ליד ציון הערה 153). חשובים במיוחד הקטעים שהובאו בכ"י אוקספורד 1103, דפים 334-335 (ובכתב יד מקביל, בודפשט, קויפמן A174, עמ' 202-203), מתוך אוטוגרף של ר' אלעזר. בראשו של העניין נרשם שם "את זה העתקתי מכתיבת ידו של הרב ר' אלעזר איש האלהים בן רבנו יהודה בר' קלונימוס זצ"ל כאשר קיבל מרבנו יהודה חסיד אב החכמה בן רבנו שמואל הקדוש והנביא בן רבנו קלונימוס הזקן משפירא בן רבנו יצחק בן רבנו אלעזר הגדול זצ"ל", ובסופו "עד כאן מטעמי הר"ר אלעזר מגרמוייזא זצ"ל והעתקתי מכתיבת ידו". על טיבם של שני כתבי היד ראה עמנואל, הפולמוס, חלק רביעי).

148 תוספותיו של ר' אלעזר למסכתות אחרות, וכן פירושו לירושלמי שקלים, נזכרים אצל הראשונים; ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 403-405 (דבריו של תא-שמע על תוספות שכתב ר' אלעזר מוורמייזא למסכת נדרים הם פליטת קולמוס, והכוונה כנראה לתוספותיו של ר' אליעזר ממיץ [תא-שמע, הלכה, מנהג ומציאות באשכנז (לעיל הערה 73), עמ' 19. על תוספותיו של ר' אליעזר ממיץ למסכת נדרים ראה אורבך, שם, עמ' 162-164; עמנואל, ספרים אבודים, עמ' 77-80]). על הפירוש לירושלמי שקלים ראה עתה מאמרו של י' זוסמן, ספר הזכרון לפרופ' י' טברסקי (ברפוס).

149 הסופר דילג על משפט, והשלמנו על פי המקבילה שבמעשה רוקח, סי' י.

150 חולין ח ע"ב.

151 ראה א' אפטוביצר, "דרשה לברכת כהנים", בתוך: וזאת ליהודה: קובץ מאמרים

בנויה כצורתה של דרשה לשבת הגדול בקהילות אשכנז מקדמת דנא: ¹⁵² היא פותחת ומסיימת בדברי אגדה, אך רובה הגדול עוסק בהלכה, בהלכות הפסח הנצרכות לחג ובדיני יום טוב וחול המועד.

הדרשה מביאה לנו את העדויות הקדומות ביותר על כמה מנהגים אשכנזיים ידועים. ונזכיר כאן שניים. האחד, טפטוף שש-עשרה טיפות יין בליל הסדר; הראשונים הביאו מנהג זה בשם הרוקח, ¹⁵³ אך דברים אלו אינם מצויים בספר הרוקח או במעשה רוקח, אלא בדרשה לפסח:

דָם וּשְׂאֵם וְתַמְרוֹת עֶשֶׂן, דָם צַפְרָדַע כְּנִים עָרוֹב דָּבָר שְׁחִין כְּרָד אֲרֵבָה
חֶשֶׁךְ מַכַּת בְּכוֹרוֹת, דְּצִ"ךְ עַד"ש בֵּאֲח"ב, י"ו תִּיבוֹת. עַל כָּל תִּיבָה אֲצַבַע

בחכמת ישראל, מוגש ליוכל השבעים של הרב... יהודה ליב לנדא, תל אביב תרצ"ז, עמ' 51-59 (=ראבי"ה חולין, עמ' רסג-רסו); אלבוים (לעיל הערה 117), ובספרות הרשומה שם. וראה גם י"מ תא-שמע, "אגרת, ודרשת התעוררות לאחד מרבתינו הראשונים [בעל הסמ"ג או רבינו יונה גירונדי]", מוריה יט, ה-1 (תשנ"ד), עמ' ז-יב; הנ"ל, "קטע מדרשה לא ידועה לרבנו אשר ב"ר יחיאל", קרית ספר סג (תשנ"ג-תשנ"א), עמ' 1329-1330. את הדרשות לפסח של הראשונים מנה א' הורביץ במאמרו "שרידים מדרשת הפסח להראב"ד", הדרום לה (תשל"ב), עמ' 37-38; מא (תשל"ה), עמ' 24. ויש להוסיף עתה: מדרש רבי דוד הנגיד על הגדה של פסח, מהדורת ש' ירושלמי, ירושלים תשמ"א; א' רביצקי, דרשת הפסח לר' חסדאי קרשקש ומחקרים במשנתו הפילוסופית, ירושלים תשמ"ט; תורת המנחה לרבינו יעקב ב"ר חננאל סקילי, מהדורת ב"א חפץ, צפת תשנ"א, ב, עמ' 366-368, 433-438.

152 השווה תיאורה של דרשת שבת הגדול בספר הפרדס, עמ' שמג: "שמאחרים העם בשבת שלפני הפסח בבית הכנסת עד אחרי חצות סמוך למנחה עד שדורשים שם הילכות ביעור חמץ והלכות שמירות המצות, הלכות מלאכת יום טוב, הלכות חולו של מועד, הלכות עשיית ליל ערב פסח, ועוד כדי לספר נפלאות גבורות אלהינו איך באו אבותינו במצרים איך הוציאם כתועפות ראם לו וקרע לנו את היים ולספר ולדרוש בקהל את כל אשר עשה, ומושך הרבה, והעם אינם נפטרין לבתיהם עד שישמעו שיגמור את הכל". וראה גם מהרי"ל מנהגים, מהדורת ש"י שפיצר, ירושלים תשמ"ט, עמ' א, ב, ח ואילך; פירושים ופסקים על התורה לרבינו אביגדור צרפתי, מהדורת א"פ הערשקאוויטש, ירושלים תשנ"ו, עמ' תמו, פסק תפט (וראה גם שם, עמ' קפג, פסק רלב, ועמ' ז, פסק יח).

153 אמרכל הלכות פסח, עמ' קסד-קסה ס"י ל; מהרי"ל, עמ' קו-קז. וראה גם תוספות השלם, אוצר פירושי בעלי התוספות, הגדה של פסח, מהדורת י' גליס, ירושלים תשמ"ט, עמ' צד. [אגב, גליס מביא בחיבורו קטעים מכתב יד "הגדה של פסח לרבי יהודה ב"ר קלונימוס", מאוסף פפנהיים (עמ' רנט; וראה שם עמ' כז ס"י א, עמ' לב ס"י ג, עמ' לו ס"י א, עמ' מא ס"י ה, עמ' מז ס"י א, עמ' נג ס"י ו, עמ' סב ס"י א, עמ' צג ס"י א, עמ' צד-צח ס"י א). אך הרב שלמה פפנהיים הודיעני בשנת תשנ"ה כי אין ברשותו כתב יד שכזה, והוא מסר לעיונו של גליס רק מהדורת פקסמיליות של כתבי יד. מסתבר שציוניו של גליס מכונים למהדורה הפקסמילית של כת"י המבורג 152-153, עם מבוא מאת אנצ"ר רוח, ירושלים תש"ם.]

ידם בכוס היין ומטיפין לחוץ, מנהג אבותינו כן וכן הנהיג רבינו אלעזר הגדול כל בני ביתו וכן רבי' קלונימוס כל משפחתו ורבנא אלעזר חזן¹⁵⁴ ורבינו שמואל¹⁵⁵ ובנו רבינו אברהם¹⁵⁶ היו עושיין כמו כן וכן אבא מרי הר' ר' יב"ק כן, וי"ו פעמים מטיפין לחוץ, כנגד חרבו של הקב"ה י"ו פנים,¹⁵⁷ וי"ו פעמים דבר בירמיה, לומ' לנו לא יזיק, מיכן סמכו אבותינו. וי"ו חיים החיינו אחיה בתמניא אפי,¹⁵⁸ וי"ו אנשים קורין בשבוע לתורה, כנגד י"ו כבשים המקריבים בשבוע, זהו עץ חיים הי"א למחזיקים בה.¹⁵⁹ ואין להתלוצץ על מנהג אבותינו הקדושים (דף 196 א).

מנהג אשכנזי מפורסם אחר הוא איסור קטניות בפסח. העדויות הראשונות על איסור קטניות מצויות אצל חכמי צרפת במאה ה-13, וכבר בשנות השבעים של אותה מאה לא ידע ר' יצחק מקורביל, בעל הסמ"ק, מה טעם "נוהגין בו העולם איסור מימי חכמים הקדמונים"; האם משום שהקטניות מחמיצות, או משום גזרה, שלא יבואו להחליף בין מעשה קדרה של דגן למעשה קדרה של קטניות.¹⁶⁰ והנה, ר' אלעזר מתייחס בדרשתו לאיסור קטניות כדבר פשוט ורגיל, ואין הוא מוצא צורך להרחיב בעניין, אלא מסתפק בתשע מילים בלבד: "ומה שאין אוכלין פולין ועדשים, מפני שיש בהן חיטין" (דף 193 ב). למדנו מכאן טעם חדש לאיסור הקטניות — מפני שגרגרי חיטה מעורבים בקטניות¹⁶¹

- 154 מסורות הסוד של ר' קלונימוס הזקן עברו לר' שמואל בנו (וממנו הלאה, לבנו ר' יהודה החסיד ולר' אלעזר מוורמייזא) דרך ר' אלעזר בן משולם החזן משפירא; ראה פירושי סידור התפילה לרוקח, עמ' רכח-רכט.
- 155 בכ"י אוקספורד 1103, דף 35 א נוסף "הנביא".
- 156 בכ"י אוקספורד נוסף "ובנו רבנו יהודה חסיד אב החכמה" ("ובנו" מוסב על רבנו שמואל).
- 157 מדרש תהלים, מזמור לא, ו (מהדורת בובר דף ק ע"א) ומזמור עח, יט (דף קצח ע"ב).
- 158 כלומר תהלים קיט.
- 159 משלי ג, 18.
- 160 סמ"ק, מצוה רכז. וראה תא-שמע, מנהג אשכנז הקדמון (לעיל הערה 23), עמ' 271-282.
- 161 אפשר שעניין זה קשור כשינויים האגרונומיים שהתרחשו בכלכלת אירופה. במהלך ימי הביניים המוקדמים עברו החקלאים באירופה למחזור זרעים תלת-שנתי, שבו נזרעה כל שדה לסירוגין: שנה אחת בתבואה, שנה שנייה בקטניות ובשנה השלישית הוברה השדה. בעקבות זאת גדל מאוד יכול הקטניות, ובמיוחד משנת 950 ואילך (ראה L. White, Jr., "The Vitality of the Tenth Century", *Medievalia et Humanistica* 9 [1955], pp. 26-29; idem, *Medieval Technology and Social Change*, Oxford 1962, pp. 69-76; idem, "Agriculture and Nutrition: Northern Europe", in J.R. Strayer [ed.], *Dictionary of the Middle Ages*, I, New York 1982, pp. 92, 95). שיטת גידול זו הביאה בוודאי לצמיחה לא מתוכננת של מעט תבואה בתוך שדה הקטניות, ואולי ספיחין אלו הם שגרמו לחכמים לאסור את הקטניות בפסח.

— והוא שונה ממה שהציעו חכמי צרפת המאוחרים יותר. עוד נמצינו למדים כי איסור הקטניות ידוע היה כבר בשלהי המאה ה-12 כדבר פשוט, ובגרמניה דווקא. ואפשר אפוא כי מוצאו של המנהג איננו בצרפת, כפי שנראה היה עד כה,¹⁶² אלא בגרמניה, ארץ לידתם של מרבית מנהגי אשכנז.

עניין נוסף המתברר מתוך הדרשה הוא שם חותנו של ר' אלעזר מוורמייזא — עניין שיש לו משמעות לא מבוטלת. החותן נזכר כאן פעם אחת:

מנהג זקיני ר' אלעזר בן רבינו קלונימוס הזקן שהיה שורף חמיצו בעצי לולבים ובענפי הושענות, אבל בעץ הושענות אנו מתקנים לקולמוסים, וכן מנהג חמי ר' אלעזר ב"ר יעקב הכהן (דפים 190ב–191א).

פסקה זו מצויה גם במקבילה שבמעשה רוקח, אך בשינויים קלים: במעשה רוקח הנדפס, וכן אצל שני ראשונים שציטטו משפט זה "חמי ר' אליעזר ב"ר יעקב הכהן"; ואילו בכ"י סיני "וכן מנהג ר' אלעזר ב"ר יעקב הכהן", והשמיט, כדרכו, את היחס המשפחתי.¹⁶³ החותן נזכר עוד במעשה רוקח הנדפס, סי' קנ, ואף שם "וחמי ר' אליעזר ב"ר יעקב הכהן החזן זצ"ל אמר לי".

כדי לברר את שמו המדויק של החותן, אלעזר או אליעזר — חילוף זעיר שיש לו משמעות רחבה — נפנה אל גיסו של ר' אלעזר מוורמייזא, הנזכר אף הוא בדרשה, אך גם כאן מוצאים אנו חילופי נוסחאות: בדרשה "וגיסי ר' יעקב ב"ר אלעזר אמ' לי ראייה זו...", ואילו במקבילה שבמעשה רוקח נהפכו הדורות, "וגיסי ר' אליעזר ב"ר יעקב הכהן זצ"ל".¹⁶⁴ ויבוא הכתוב

162 ראה לאחרונה: H. Soloveitchik, *AJS Review* 23 (1998), p. 232

163 מעשה רוקח, סי' יט; דרשות מהר"ח (לעיל הערה 25), עמ' 84 (ומשם במהרי"ל, עמ' עד סי' כב, וראה גם שם, עמ' שעז סי' ח); אמרכל הלכות פסח, עמ' קסא סי' יט; כ"י סיני, דף 87 א סי' תפט. [וע"ע הגהות מיימוניות, הלכות לולב, פ"ו הל' כו ס"ק א (ושם: "וריב"ק היה נוהג)]; י"ש אלפנבין, "מנהגים של כל השנה מאשכנז לרבינו יצחק מדורא", חורב י (תש"ח), עמ' 159; מנהגים דבי מהר"ם ב"ר ברוך מרוטנבורג, מהדורת י"ש אלפנבין, ניו יורק תרצ"ח, עמ' 68; ד' שפרבר, מנהגי ישראל, ב, ירושלים תשנ"א, עמ' קצד–קצה.]

164 דרשה, דף 197ב; מעשה רוקח, סי' עא. אפשר שגיס זה הוא ר' יעקב הכהן החסיד הנזכר בספר גימטריאות לר' יהודה החסיד, לוס אנג'לס תשנ"ח (מהדורה פקסימילית, עם מבואות מאת ד' אברמס וי' תא-שמע), עמ' 50 (ומשם ציטט החיד"א, פני דוד, ליוורנו תקנ"ב, דף מט ע"א. על ספר גימטריאות ועל שימושו של החיד"א בו ראה עוד עמנואל, הפולמוס, הערה 116). חכם אחר, "ר' יעקב הכהן החסיד הבחור", בן אלעזר בן יהודה הכהן, נזכר אף הוא אצל ר' אלעזר מוורמייזא (פירושי סידור התפילה לרוקח, עמ' רכט), אך אין הוא זהה עם גיסו של ר' אלעזר, שהרי סבו של הגיס היה יעקב, ואילו סבו של ר' יעקב הבחור הוא יהודה.

השלישי ויכריע ביניהם: במקום אחר הזכיר ר' אלעזר מוורמייזא גיס נוסף, "גיס ר' משה ב"ר אלעזר הכהן החזן"¹⁶⁵ — ואם כן שם חותנו היה אלעזר, ולא אליעזר.

לא טרחנו בחילוף נוסח זעיר זה, אלעזר או אליעזר, אלא בגלל דברי ר' יהודה החסיד, שכתב בצוואתו "לא ישא אדם אשה ששמה כשם אמו או שמו כשם חמיו"¹⁶⁶ — אך עתה מצאנו כי ר' אלעזר מוורמייזא, תלמידו הגדול והמובהק של ר' יהודה החסיד, שמו היה כשם חמיו!¹⁶⁷ צוואתו של ר' יהודה החסיד נכתבה בוודאי רק לאחר נישואיו של ר' אלעזר מוורמייזא, ועל כן לא עבר ר' אלעזר במפורש על דברי רבו. אך אם ר' אלעזר מוורמייזא, שהיה נצר למשפחה מיוחסת של תלמידי חכמים, לא הקפיד על דברי רבו, אות הוא שר' אלעזר לא ידע כלל באותה שעה (בראשית שנות השמונים של המאה ה-12)¹⁶⁸ על קפידתו של רבו, או ידע ולא חש לה. ומכאן כי קפידה זו לא הייתה מקובלת אצל קהילות אשכנז מקדמת דנא, ור' יהודה החסיד יצא וחדש דבר שלא היה מעולמים.

* * *

חלק ניכר מן הדרשה מקביל, בשינוי סדר ולשון, להלכות פסח שבמעשה רוקח (זה הנדפס וזה שבכ"י סיני), והזיקה שבין שני החיבורים גדולה כל כך עד שאפשר לתקן את טעויות ההעתקה שבחיבור אחד על פי רעהו.¹⁶⁹ עם זאת חסרים בדרשה האזכורים של ראבי"ה ושל חכמים אחרים בני דורו של המחבר שבאו כמעשה רוקח, ודי אם נביא כאן דוגמה אחת לדבר:

- 165 הברמן (לעיל הערה 146), עמ' קסב.
 166 האיסור הראשון, לשאת אישה ששמה כשם אמו, מצוי בצורה אחרת גם בספר חסידים, מהדורת מרגליות, סי' תעז. בעניין זה דנו כבר רבים, וראה ש' מוניץ, שמות בני אדם: מנהג והלכה, עבודת גמר במחלקה לתלמוד שבאוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשמ"ט, עמ' 139-164. [על צוואת ר' יהודה החסיד ראה גם לעיל הערות 83-84].
 167 כבר תמה על כך הרב ש"י פייגנבוים, "הערות על ספר 'מעשה רוקח'", אהל תורה, שנה שלישית, קונטרס א-ב (תר"ץ), עמ' קסו.
 168 בתו הגדולה של ר' אלעזר נולדה בשנת 1183 (ראה לעיל הערה 127). הקשרים העמוקים בין ר' אלעזר מוורמייזא לר' יהודה החסיד החלו עוד בצעירותו של ר' אלעזר; את פירושו לסידור הוא כתב שנים אחדות לאחר נישואיו, בשנת 1189 לערך (ראה עמנואל, הפולמוס, ליד ציון הערה 38), וכבר שם הוא רואה את ר' יהודה החסיד כרבו.
 169 ראה למשל לעיל הערה 149.

מצה אפוייה אם נמצאת בה גרגיר חיטה נ"ל שאין לאסור אלא אותה מצה בלבד, ואין לומר שמא במים היית' וכל המצות נאסרו, לפי שאני אומר' העמד המים והעיסה על חזקתו, וזאת המצה נתחמצה ואסור' בהנאה והשאר מותרות. אבל הר"ר אבי העזרי נ"ע מתיר¹⁷⁰ מצה אפוייה ונמצאות בה חיטה... ורבינו ממיץ מתיר אם נמצאת חיטה על בשר מלי' או צלי או מצה רותחת... (מעשה רוקח).¹⁷¹

במצה אפוייה אם נמצא' בה גרגיר חיטה נרא' לי (ר') אלעז' הקטן שאין לאסור כי אם אותה מצה בלבד, אין לומר' שמא במים היתה החיטה וכל המצות שנילושו מאותן המים נאסרו, העמד המים והעיסה על חזקתן. אבל זאת המצה משעה שנפל בה עד אפייתה החמיצה ואסורה בהנאה (דרשה).

ר' אלעזר מוורמייזא מסתמך בדרשתו בעיקר על מסורות שקיבל מחכמים מבני משפחתו ועל מעשים שראה לפניו, ועל כן נזכרים כאן אביו ר' יהודה בר קלונימוס ממגנצא (פעמים רבות), חמיו וגיסו (ראה לעיל), זקניו¹⁷² ור' אברהם

170 ראבי"ה, סי' תסב, ח"ב, עמ' 78.

171 דרשה, דף 200א; כ"י סיני, דף 288-ג סי' תקה-תקו (במעשה רוקח הנדפס: סי' עה, עח).

172 דף 190ב: "זוקני רבי' יהודה היה שורף חמיצו בליל י"ג ואביו רבי' קלונימוס ואבי אבא רבני יהודה היו שורפין לאלתר..." (=מעשה רוקח, סי' יח); שם: "מנהג זקני ר' אלעזר בן רבינו קלונימוס הזקן שהיה שורף חמיצו..." (ראה לעיל ליד ציון הערה 163); דף 198א: "ודרש [זקני] ר' יהודה [וצ"ל] בין הכוסות האלו אם רצה לשתות ישתה אבל בין שלישי לרביעי לא ישתה... אבל (שאר) כוס [חמשי] לא ישתה שלא לפייג טעם מצה. אבל אבא מרי הרב ר' יב"ק מתיר לשתות וכן נראה הסברא" (ההשלמות והתיקונים על פי כ"י אוקספורד 1103, דף 35ב).

קמלהר ואפטוביצר הסיקו מהמקבילה שבמעשה רוקח (סי' יח) כי אמו של ר' אלעזר הייתה בתו של ר' יהודה בן קלונימוס הזקן, ואליהם מכוונים דבריו של ר' אלעזר על "זקני רבי' יהודה... ואביו רבי' קלונימוס". קמלהר ואפטוביצר הוסיפו עוד כי אביו ואמו של ר' אלעזר היו בני דורים, שכן סבתו של ר' אלעזר (אם אביו) הייתה בתו של ר' קלונימוס הזקן (קמלהר [לעיל הערה 127], עמ' ט-י [שם הוא מסביר כי "אבי אבא רבני יהודה" הנוכח בסוף המשפט הוא ר' קלונימוס בר משה]; אפטוביצר, מבוא לראבי"ה, עמ' 342-343; וראה גם ביקורתו של אורבך, בעלי התוספות, עמ' 390 הערה 16).

לשיטתם של קמלהר ואפטוביצר ר' אלעזר היה נכדם של אח ואחות: של ר' יהודה בן קלונימוס הזקן ושל אחותו, בתו של ר' קלונימוס הזקן. אך הם לא הסבירו היאך בנו השלישי של ר' קלונימוס הזקן, ר' אלעזר, היה אף הוא סבו — או אבי סבו — של ר' אלעזר מוורמייזא. ושמה ר' אלעזר בן קלונימוס הזקן היה אבי חותנו של ר' אלעזר מוורמייזא?? והדברים יגיעים, ואין בכוחי לצייר את אילן היוחסין של ר' אלעזר מוורמייזא.

בר שמואל דודו.¹⁷³ ניכר כי הדרשה קדמה לספר מעשה רוקח, ועל כן נזכרים בה רק חכמים מחוגו הקרוב של המחבר. קדימותה של הדרשה מוכחת גם מהכותרת שבראשה, שבה נזכרים הן אביו והן ר' יהודה החסיד בברכת החיים. אביו של ר' אלעזר, ר' יהודה בר קלונימוס ממגנצא, נפטר בשנת 1200 לערך,¹⁷⁴ ועל כן נתחברה הדרשה לקראת סוף המאה ה-12, והיא כנראה פרי ביכוריו של ר' אלעזר בתחום ההלכה. לאחר זמן צירף המחבר לדרשתו דיונים הלכתיים נוספים, והוא העתיק את כל דבריו לחיבור אחר שלו, הנקרא היום מעשה רוקח.¹⁷⁵

* * *

הידיעה כי ר' אלעזר כתב תחילה דרשה לפסח ואחר כך הריקה לכלי אחר, הוסיף עליה ונתן לה צורה אחרת חשובה היא לחקר כל כתביו של ר' אלעזר. עדויות שונות, שטרם נאספו למקום אחד, מלמדות כי ר' אלעזר איש העט

[אחיו של ר' אלעזר מוורמייזא, ר' זעלקלין, נזכר בכמה ספרי ביבליוגרפיה, אך הוא חכם שלא היה ולא נברא; ראה ש' אשכנזי, "עוללות", עלי ספר יז [תשנ"ב-תשנ"ג], עמ' 125-127.]

173 דף 189 ב = מעשה רוקח, סי' ה (וראה לעיל ליד ציון הערה 25); דף 196 א (ראה לעיל ליד ציון הערה 156).

174 אפטוביצר, מכוא לראבי"ה, עמ' 202, 342. פטירתו של ר' יהודה בר קלונימוס נזכרת בספר הרוקח, סי' ססא: "פסק רבי' יב"ק ממגנצא שהטלית שיש לאדם אם ימות יתנו סביכותיו בקברו, וכן צוה לעטפו בטליתו כמותו ולהניח ציציתיו בידו" (כך גם בספר האסופות [כ"י לונדון], דף 108 ב, ושם "פסק רבנא יהוד' בן רבנא קלונימוס ממגנצא... וכן צוה עלי לעטפו בטליתו"; אך בכ"י פריס 363, דף 143 א "פסק רבי' יב"א משפירא"). משא ומתן הלכתי אחר שהיה לר' אלעזר עם אביו סמוך לפטירתו נזכר בראבי"ה: "אמר לי הרב ר' אליעזר בן רבינו יהודה שהורה כן רבינו אביו בחליו אשר נפטר בו" (ראבי"ה, סי' תתקעז, כ"י לונדון, בית הדין 11, דף רסב ע"ב; נדפס בשינוי קל בידי ר' דבליצקי, מוריה יז, יא-יב [תשנ"א], עמ' טו; אפטוביצר, מכוא לראבי"ה, עמ' 316, קרא "שהורה כן רבינו אבא", וסבר שר' אלעזר מוורמייזא שהה בקלוניא בעת פטירתו של ר' יואל הלוי).

175 ר' אלעזר העתיק אף קטעים באגדה מדרשתו ושיבצם בחיבוריו ההלכתיים האחרים. דברי האגדה הקצרים שבמעשה רוקח, סי' כו (=רוקח, סוף סי' רעא) מקורם בדרשה, דף 192 א. פסקה ארוכה יותר בספר הרוקח, אמצע סי' רצא, לקוחה מדברי החתימה לדרשה, דפים 202ב-203א.

אפשר כי הלכות נוספות בספר מעשה רוקח — כגון הלכות ראש השנה, יום הכיפורים, סוכה ולולב, קידושין ומילה — מקורן בדרשות של ר' אלעזר, שזוכן לא הגיע אלינו (ואולי אף הלכות נידה מקורן בדרשה לחתונה). עם זאת חלקים אחרים בספר — כגון הלכות טרפות — ודאי לא נאמרו כדרשה, והם נכתבו מלכתחילה כספר הלכה עצמאי.

חיבוריו ההלכתיים של ר' אלעזר מוורמייזא

היה, ותמיד קולמוסו היה בידו.¹⁷⁶ כך. למשל, אפשר להסיק מדברים שהוא כתב כמסיח לפי תומו בפירושו לסידור:

כי ידין ה' עמו, שידין דין עמו נקם על כל הגוים אשר מחרפין [אותנו] כאשר באו עלינו במגנצא היום יום ר' בכ"ח לחדש שבט בתקמ"ח לפרט נתקבצו להרוג אותנו ובאו בחרבות בתוך הרחוב של היהודים, ובא לנו עזר ממרום והצילנו, כן יצילנו ויוציאנו למרחב (עמ' קז).¹⁷⁷

יכולתו של ר' אלעזר לשבת אל שולחן הכתיבה שעתיים-שלוש לאחר הפוגרום ולהמשיך במקום שבו הפסיק קודם לכן מעידה על כישרון הכתיבה שנתכרך בו, ואולי גם על הפורקן שהוא מצא בכתיבה.

עדויות אחרות מלמדות כי מנהגו של ר' אלעזר היה לתקן, לשנות ולשכלל את דבריו, וספריו לא נחתמו בפעם אחת. כך מצאנו לעיל כי ר' אלעזר כתב תחילה ל"ו שערים בהלכות טרפות הריאה, ולאחר מכן כתב חיבור מקיף יותר על הלכות טרפות, ושיבץ בתוכו את חיבורו הראשון (ואפשר גם שהחיבור המקיף נכתב בשתי מהדורות, ואז יש בידינו שלושה שלבים של כתיבת החיבור). תופעה דומה מוצאים אנו בפירושו של ר' אלעזר לסידור, שכתבתו ושכלולו נמשכו למעלה משלושים שנה.¹⁷⁸ לא אחת אף הגיעו לידינו שני חיבורים מקבילים – ואף יותר – שכתב ר' אלעזר באותו נושא, ועומדים אנו ותמהים האם חיבורים נפרדים הם, או שהאחד הוא עיבודו וגלגולו של השני. א' מרקוס התלבט בשאלה זו בקשר לחיבורים השונים בהלכות תשובה שכתב ר' אלעזר,¹⁷⁹ ושאלה זו צריכה לעלות –

176 הרמזים שנביא לכך יהיו רק מכתביו של ר' אלעזר בהלכה ובתחומים קרובים. לא עסקנו כלל בכתביו הרבים של ר' אלעזר בתורת הסוד ובפרשנות המקרא, והותרנו מקום לבעלי מקצוע אחרים להשלים את הריון על פי חיבוריו וכתיבותיו של ר' אלעזר בתחומים אלה.
177 על מאורעות אותו היום כתב ר' אלעזר גם במקום אחר; ראה הברמן (לעיל הערה 146), עמ' קסא-קסב (הדברים שם לקוחים אף הם מפירושו של ר' אלעזר לסידור; ראה עמנואל, הפולמוס, הערה 35).

178 המהדורה הראשונה של פירוש הסידור נכתבה בשנת 1189 לערך (ראה לעיל הערה 168), אך חלקים אחרים של הפירוש נכתבו לא לפני שנת 1218 (תתקע"ח), כגון הפסקה שבעמ' שיר, שנכתב בה "כך קיבלנו מרבינו יהודה חסיד זצ"ל אב החכמה באותה שנה שנפטר בו שנת תתקע"ז לפרט". כתיב היד של פירוש הסידור אינם זהים לחלוטין, ואפשר שהם מייצגים מהדורות שונות, אך הם טרם נחקרו כראוי. וראה עמנואל, הפולמוס, ליד ציון הערה 40.

179 א' מרקוס, "חיבורי התשובה של חסידי אשכנז", בתוך "דן ו"י הקר (עורכים), מחקרים בקבלה בפילוסופיה יהודית ובספרות המוסר וההגות מוגשים לישעיה תשבי במלאת לו שבעים וחמש שנים, ירושלים תשמ"ז, עמ' 369-394, ובפרט עמ' 378.

אך טרם עלתה כראוי — גם כאשר לחיבוריו השונים של ר' אלעזר בפרשנות התפילה.¹⁸⁰

שאלה זו מתעוררת עתה גם בנוגע לשלושת החיבורים העיקריים שכתב ר' אלעזר בהלכה: רוקח, מעשה רוקח ושערי שיטה וטרפות. השערים בהלכות טרפות נקראו במאה ה-13 בשם רוקח, שהרי הקולופון לכ"י ניו יורק הוא "הילכות טריפות וכשירות מספר רוקח", ולעיל מצאנו כי גם קטעים מספר מעשה רוקח הובאו בידי הראשונים בשם רוקח, והשם מעשה רוקח הוא, כזכור, חידושו של המהדיר. הרי שהראשונים מכירים רק ספר אחד שכתב ר' אלעזר בהלכה, ספר הרוקח, אך כל אחד מהם מכוון לספר רוקח אחר. ועתה עומדים אנו ותמהים, האם כתב ר' אלעזר שלושה חיבורים הלכתיים נפרדים (שבשלושתם הוא עסק בהלכות טרפות), והראשונים שציינו לשלושתם בשם רוקח התכוונו למחבר, ששם ספרו דבק בו, ולא דווקא לספר הרוקח? או שמא מעשה רוקח והשערים הם אכן חלק מספר הרוקח, שנכתב אם כך במספר מהדורות?

תשובה ברורה לשאלה זו אינה מצויה בידינו. עם זאת ברור, כי ספר הרוקח שהיה לפני מקצת מן הראשונים שונה היה מזה המצוי אצלנו.¹⁸¹ כמה

180 בפירוש הרוקח לסידור שיצא לאור באחרונה עירבו המהדירים קטעים מחיבורים שונים שכתב ר' אלעזר בפירוש הסידור, ואף מפירושי תפילה של חכמים אחרים מחסידי אשכנז, ולא הבליטו די הצורך את המקורות השונים שמהם מורכבת מהדורתם. לאור דברינו על הדינמיות שבכתיבתו של ר' אלעזר אפשר כי יש הצדקה מסוימת למהדורה מקובצת, המביאה במקום אחד את כל כתביו של ר' אלעזר (ושלו בלבד!) בפרשנות התפילה, אך יש להקדים למהדורה שכזו ניתוח מדויק על טיבו של כל חיבור וכל כתב יד ועל מקומו במסורת הטקסט. חסרונה של הקרמה זו הוא אחד מן הפגמים הבולטים במהדורה הנוכרת. וראה על כך עמנואל, הפולמוס.

181 יש בידינו רק שני עדי נוסח שלמים לספר הרוקח: דפוס ראשון, פאנו רס"ה, וכ"י פריס, הספרייה הלאומית heb. 363. כתב היד והדפוס הראשון זהים בעיקרם, אף שכמובן יש ביניהם שינויי נוסח (כ"י פריס נכתב בצפון איטליה בשנת ר"כ, בסמיכות זמן ומקום לדפוס הראשון. ראה אוצר כתבי"ד עבריים מימי הביניים בציוני תאריך עד שנת ה'ש, בעריכת ק' סיראט ומ' בית-אריה, ח"א, ירושלים ופאריס תשל"ב, I, 102, ושם בהערה 1). כשנדפס ספר הרוקח בשנית, לאחר כחמישים שנה, התלוננו המדפיסים כי הדפוס הראשון משובש מאוד, אך לא עלה בידם להשיג אלא כתב יד אחד של ספר הרוקח, ואף הוא איננו מוגה (ספר הרוקח, קרימונה שי"ז, בהקדמה; ראה מ' בניהו, הדפוס העברי בקרימונה, ירושלים תשל"א, עמ' 192-193). כתב יד משובח יותר של ספר הרוקח היה בידיו של ר' אליהו קפשאלי. שכתב על הספר הנדפס "שהדפ" הוא הוא מוטעה ומשובש לרוב, אין שורה שאין שם טעות ואולי טעיות... אך בספר כ"י מדויק שיש לי כתר..." (זאבים טורפים את בנימין, מהדורת מ' בניהו, תל-אביב תש"ן, עמ' 124). [המשפט שבהי"ר אליהו מצוי כסי' שיו, דיני חפיפה; הלשון שבדפוס הראשון מצויה גם בדפוס קרימונה ובכ"י פריס, דף 111א, ולפיכך ברור שעמד לפני ר' אליהו קפשאלי כתב יד שאיננו מצוי עתה בידינו. ר' אליהו קפשאלי מכר כתבי

ראשונים ציטטו דברים בשם הרוקח שאינם בספר שלפנינו, ואף מהלכות שלא נידונו כלל בספר שבידינו.¹⁸² שניים מן הראשונים אף הקפידו לציין לספר הרוקח על פי סימניו, ומציונים אלו עולה ספר רוקח השונה מזה שלנו: חלקו הראשון של ספר הרוקח שלפנינו זהה לזה שהיה לפני המרדכי, שהרי הוא ציין ל"רוקח בסימ' נ", והדברים נמצאים לפנינו באותו סימן. אך המשכו של ספר הרוקח שביד המרדכי שונה היה מזה שאתנו, שהרי הוא אומר "כתוב בספר רוקח בסימן שצ"ד", והדברים באים אצלנו במקום אחר, בסי' תיז-תיח. עוד מציין המרדכי לסי' תק"ל בספר הרוקח, והדברים לפנינו בסי' שפד.¹⁸³ גם ספר הרוקח שהיה לפני ר' אייזיק שטיין (מחכמי רגנסבורג בסוף המאה ה-15) זהה היה בתחילתו לזה שלפנינו, שהרי רוב ציוניו לרוקח תואמים הם לספר שלפנינו (לעתים בהפרש של סימן אחד).¹⁸⁴ אך ר' אייזיק שטיין ציין פעמיים ל"סימנים

יד רבים לספריית היידלברג, וכיום הם מצויים בספריית הוטיקן (ראה מד"א קאסוטו, "תולדותיו של אוסף כתיבידי עבריים". יד לקורא א [תש"ו-תש"ז], עמ' 62-64), אך כתב היד של ספר הרוקח לא נכלל עמהם. על ספרותו של ר' אליהו קפשלי ראה מ' בניהו, רבי אליהו קפשלי איש קנדיאה, תל אביב תשמ"ג, עמ' קמח-קנב].

182 ר' זליקמן מבינגא העתיק קטע ארוך מ"סימני רוקח מהילכות ערלה" (מהר"י בינגא: חידושים ביאורים ופסקים, מהדורת ב"ז נויזן, מ"ח ניימן וי"מ פלס, ירושלים תשמ"ה, עמ' רעט-רפא סי' לב; ועיין שם במבוא, עמ' 18), ולפנינו אין כלל הלכות אלו. בכ"י לונדון, מונטיפיורי 130, דף 53 בגיליון באה פסקה מ"סימני רוקח", ובה מחלוקתם של חכמי אשכנז הראשונים על נוסח כתובת מחזיר גרושתו (כעין המובא אצל גרוסמן [לעיל הערה 76], עמ' 356), וגם נושא זה לא נידון כלל בספר שבידינו. [ציטוטים רבים מ"סימני רוקח" באים בגיליונות שבכ"י לונדון, מונטיפיורי 129-130, וכן בכ"י בודפשט, קויפמן A76, שהוא חלק שנתלש מכ"י מונטיפיורי (ראה עמנואל, ספרים אבודים, עמ' 152 הערה 8); וכן בגיליונות למרדכי, כ"י ירושלים, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 4^o6695. מרבית הציטוטים נמצאים ברוקח שבידינו; ראה למשל מה שנדפס מכ"י מונטיפיורי 130 בספר חמשה קונטרסים (לעיל הערה 25), דף כה ע"א = רוקח, סי' רמ; שם, דף כו ע"ב = רוקח, סי' רפה ואמצע סי' רצ (בכתב היד, דף 19א, חתום הקטע "סימני רוקח", ונדפס בשיבוש "סימלי רוקח"). "נימוקי רוקח" נזכרים בשו"ת מהרי"ל, סוף סי' קנב (וראה גם מהרי"ל מנהגים, עמ' רה, בשינויי נוסחאות).

183 מרדכי, כ"י בודפשט 1, דף 222 (בנדפס: שבת, סי' תנו, דף עט ע"א); שם, דף 260א-ב (בנדפס: חולין, סי' תשכו); שם, דף 247ב (=חולין, סי' תרכב): "וכד מישתכחן תרתי מרירתא כשירה, דאין לאסור מטעם כל יתר כנטול דמי, דהא אפי' אין שום מרה שם כשר. וכן פסק ברוקח בסימ' תק"ל".

184 סי' פח בספר הנדפס הוא סי' פח אצל ר' אייזיק שטיין (בפירושו לסמ"ג; נדפס בתוך ספר מצוות גדול השלם, מהדורת מכון ירושלים, ירושלים תשנ"ג, עמ' קסט); סי' ריח בדפוס הוא סי' ריז לפני ר' אייזיק (ראה בהערה הבאה); סי' ש בדפוס הוא סי' רצט אצל ר' אייזיק (שם, עמ' רטו); סי' שטז בדפוס הוא סי' שטו אצל ר' אייזיק (שם, עמ' שכב); סי' שסא בדפוס הוא סי' שסא אצל ר' אייזיק (שם, עמ' שטו). [ספריו של ר'

השניים" שבספר הרוקח, והדברים המובאים שם אינם לפנינו בספר הרוקח.¹⁸⁵ מובן שאין די בהפניות ספורות אלו כדי לקבוע מה הייתה צורתו המקורית של ספר הרוקח, ובוודאי עדיין אין בהן כדי לענות על השאלה, האם ר' אלעזר מוורמייזא כתב וערך שוב ושוב את ספר הרוקח, ואולי אי אפשר כלל לדבר על צורתו המקורית של הספר. ועדיין צריך עיון.

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים

אורכך, בעלי התוספות = א"א אורכך, בעלי התוספות, מהד' רביעית מורחבת, ירושלים תש"ם.

אמרכל הלכות יין נסך = "פריימאנן, "ספר אמרכל על הלכות יין נסך", לדוד צבי... לכבוד הרב... דוד צבי האפפמאנן... ביום מלאת לו שבעים שנה, ברלין תרע"ד, חלק עברי, עמ' 12-23.

אמרכל הלכות פסח = מ' היגער, "ספר אמרכל על הלכות פסח", ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס למלאת לו שבעים שנה, ניו יורק תש"י, חלק עברי, עמ' קמג-קעג. האסופות (דוּבאס) = אליהו בן יצחק מקרקשונה (מיוחס לו), האסופות, מהדורת א"י דוּבאס, לונדון תש"א.

האסופות (כ"י לונדון) = כ"י לונדון, מונטיפיורי 134. אפטוביצר, מבוא לראבי"ה = א' אפטוביצר, מבוא לספר ראבי"ה, ירושלים תרצ"ח. עמנואל, ספרים אבודים = ש' עמנואל, "ספרי הלכה אבודים של בעלי התוספות", חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ג. עמנואל, הפולמוס = ש' עמנואל, "הפולמוס של חסידי אשכנז על נוסח התפילה", מחקרי תלמוד ג [ספר הזכרון לפרופ' א"א אורכך] (בדפוס).

שיטת הקדמונים = שיטת הקדמונים, מהד' מ"י בלוי, ניו יורק תשנ"ב, עמ' שיט-שצה.

אייזיק שטיין הוחרמו ברגנסבורג בשנת 1476, ראה י"י יובל, חכמים בדורם, ירושלים תשמ"ט, עמ' 306 הערה 71.

185 סמ"ג, שם, עמ' רסו: "וכן כתב ג"כ ברקח סימן רי"ז בסוף הלכות י"כ, וכתב עוד שם ז"ל ועוד שהר"י למד בראש השנה, וכן כתב עוד ברקח אח"כ בסימן צ"ג בסימ' השניים"; כ"י אוקספורד 872, דף 105ב: "ובספר הרקח לא משמ' כן שצריכי' ליחד כלים לדגים, דכתוב בסימ' קיב בסימני' השניים השנוים ז"ל ר' אוסר לאכול חלב אחר דגים מבושלי' בלא קנוח משום הא דאמר ר' יוחנן אסור לאכול חלב אחר תבשיל, ולא אמר אחר בשר, ש"מ אפי' דגים משום שבפרור ושבקערה עכ"ל" (=תשובות רש"י, סי' שכג; הדברים מצויים בקיצור בספר הרוקח שלפנינו, סי' תטט, בשם גיליון: "ורבינו אוסר לאכול תבשיל בלא קינוח מדר' יוחנן דאמר תבשיל סתם"). רמז נוסף לחלוקה כפולה לסימנים של ספר הרוקח מצוי אולי ברשימת "שם הגדולים", מן המאה ה-15: "וספר רקח יסר ר' אלעזר מוורמייזא, ויש סימנים באותו ספר כמנין רקח וכמנין אלעזר" (י"א בן יעקב, דברים צתיקים, קונטרס שני, לייפציג תר"ו, עמ' 8; אך אפשר שכוונתו היא שיש בספר הרוקח 318 סימנים — הרבה פחות ממה שיש לפנינו — כגימטריה של "רקח" ושל "אלעזר").